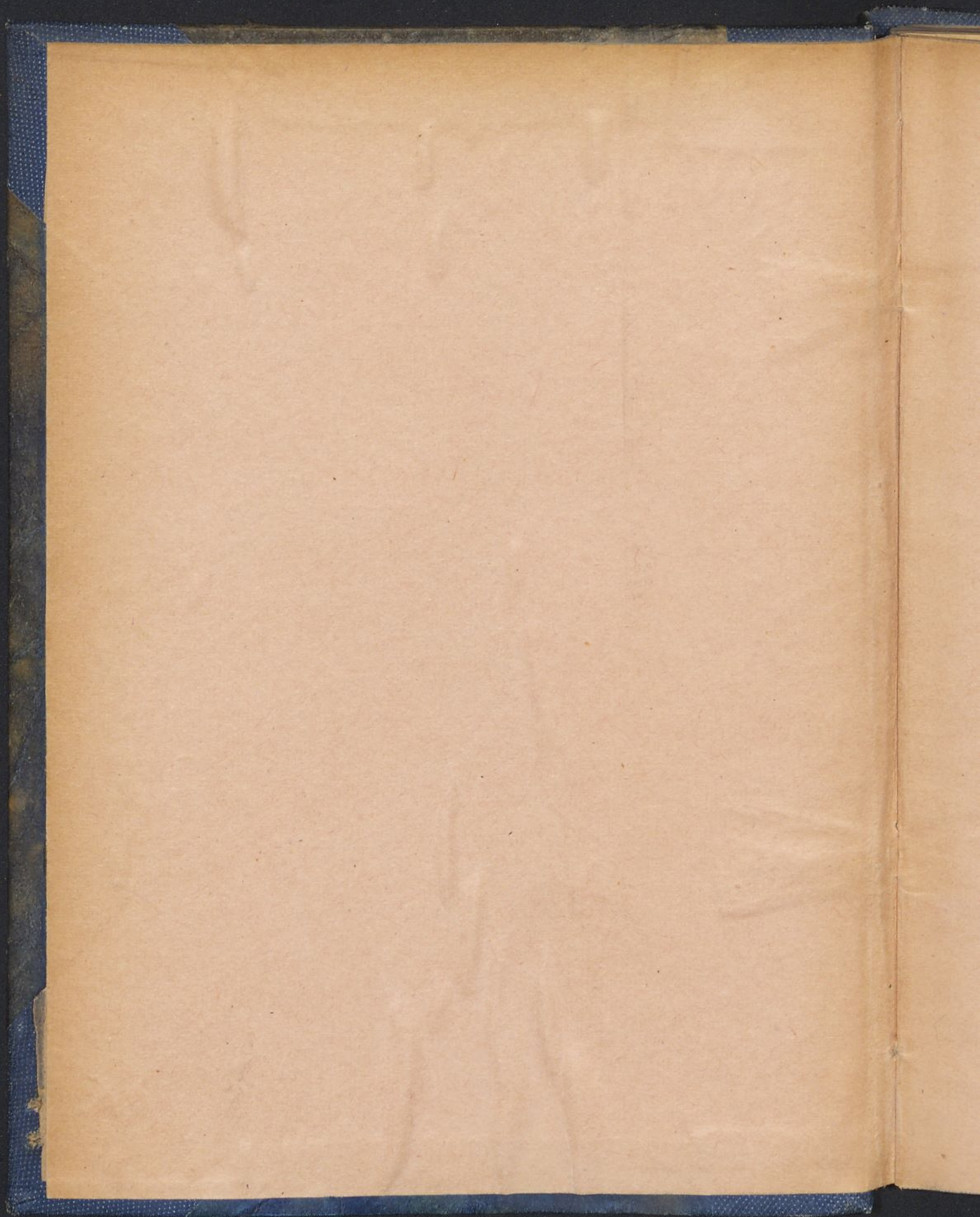

44893

10.

EŽVNO

Došlo

16. VI. 1930

FRAN ERJAVEC:

Krat,

prilog.

POD GRAJSKIM JARMOM

1 * 9 * 3 * 0

KNJIŽNICA MLADINSKE MATICE

10.

FR. ERJAVEC: POD GRAJSKIM JARMOM

NATISNILA UČITELJSKA TISKARNA V LJUBLJANI
(PREDSTAVNIK FRANCÈ ŠTRUKELJ)

POD GRAJSKIM JARMOM

NAPISAL
FRAN ERJAVEC

1 • 9 • 3 • 0

IZDALA IN ZALOŽILA
MLADINSKA MATICA POVERJENIŠTVA UJU V LJUBLJANI

44893

~~47722~~

*To knjigo
polagam na grob
svoje matere.*

Pisatelj.

030001773

PREDGOVOR.

Slovenci smo narod malih kmetov. Še danes se pečata s kmetijstvom skoro dve tretjini vsega slovenskega naroda, v prejšnjih časih, ko je bilo izobraženstvo po naših mestih po veliki večini tujega rodu, ali vsaj skoro popolnoma odtujeno svoji rodni slovenski kmetiški vasi, se je pa glasila slovenska beseda skoro izključno le pod slamnatimi strehami naših slovenskih vasi. Slovenski kmet je bil tisti, ki je dolga stoletja edini varoval in gojil našo slovensko besedo, varoval našo slovensko zemljo in oblikoval naš slovenski značaj. Naš kmet je zato bil in je še danes jedro našega naroda, okostje našega narodnega telesa, korenina našega narodnega debla. V njem so kakor v nobenem drugem stanu osredotočene vse življenjske sile našega slovenskega naroda, on je stoletja kljuboval, globoko zasidran v svoji zemlji, vsem viharjem trde usode in iz njega vreta še dandanes našemu slovenskemu narodu vsa moč in vse zdravje.

Zgodovina slovenskega kmeta je zato zgodovina slovenskega naroda. V naši domači zgodovini smo doslej brali in se učili o raznih vladarjih in bitkah, junakih in dogodkih, toda naš kmetiški narod je imel z vsem tem bore malo opravka. Vse to tvori le okvir in ozadje naše narodne preteklosti, njena vsebina je pa v slovenski vasi in v usodi, ki jo je preživljal naš kmet tekom preteklih stoletij. In pokazati to usodo je namen tega delca.

Mnogo, premnogo je v zgodovini našega kmeta še neodkrita in nepojasnjena, toda vsaj v najglavnejših obrisih jo pa danes vendarle že lahko očrtamo.

V njej, mladina, bereš o življenju in trpljenju svojih očetov, dedov in pradedov, v njej gledaš preteklost vsega svojega naroda, zato jo prebiraj z ljubeznijo in črpaj iz nje smernic za svojo mlado življenjsko pot.

Prav iskreno se na tem mestu zahvaljujem gg. univ. prof. dr. J. Polcu in dr. M. Kosu, ki sta prebrala rokopis in me opozorila na marsikaj.

V Ljubljani, spomladi 1. 1930.

F. E.

V stari in novi domovini.

1. Pod svobodnim solncem.

Pred okroglo dva tisoč leti, torej v času, ko je v Sveti deželi živel, učil in trpel naš Zveličar, so prebivali naši pradedje še na širnih poljanah današnje južne Rusije in vzhodne Poljske. Bili so člani mogočnega slovanskega rodu, ki je govoril še skupen jezik, veroval v iste bogove in živel po istih skupnih običajih napol pastirsko, napol poljedelsko življenje.

Zanesljivih poročil imamo o starih Slovanih jako malo. In še ta, ki so nam ohranjena, si pogosto med seboj popolnoma nasprotujejo. Zato o naših davnih pradedih tudi ni mogoče podati kake natančnejše slike. Ne poznamo točno ne njih jezika ne njih vere in ne oblik njih skupnega življenja. Jezik lahko nekoliko sodimo zlasti po onih besedah, ki so skupne vsem slovanskim narodom, in po najstarejših pisanih spomenikih. O veri lahko kolikortoliko sklepamo po raznih prastarih običajih in pripovedkah. Glede oblik njih skupnega življenja pa trdijo nekateri zgodovinarji, da so živeli v zadrugah s starešinami na čelu, kakor večina tedanjih prirodnih narodov. Vendar za to nimamo nikakih dokazov. Kake državne ureditve niso poznali stari Slovani najbrž nobene, temveč so živeli svobodno.

Najstarejša poročila pripovedujejo, da so bili stari Slovani krepke rasti, jako gostoljubni, delavni, zaupljivi, svobodoljubni, brezskrbni in svojeglavi, v bojih pa silni in večkrat neusmiljeni. Baje so stanovali po raztresenih kočah in so večkrat menjavali svoja biva-

lišča. Bili so spretni rokodelci in se preživljali z živinorejo, lovom in poljedelstvom. Iz mnogoštevilnih imen za razne vrste žita, sočivja in poljskega orodja, ki so vsem Slovanom skupna, bi smeli sklepati, da je bilo kmetovanje že pri starih Slovanih jako razvito.

2. V novo domovino.

Naši pradedje so bili že v najstarejši dobi jako bojeviti. Vstopali so radi v tuje vojske ali pa so sami, ali v zvezi s sosednjimi O b r i napadali in plenili po tujih deželah, zlasti po bogatem b i z a n t i n s k e m c e s a r s t v u, ki se je razprostiralo po današnjem Balkanu in po prednji Aziji. Ker jim je postajala lastna domovina

Preseljevanje narodov: Huni na poti.

polagoma pretesna in ker so jih kulturno višje stoječe, bogate ter glede podnebja mnogo ugodnejše bizantinske pokrajine gotovo privlačevale, so začeli naši pradedje že v V. stoletju po Kr. r. pritiskali na sedanjo

Romunijo in Ogrsko ter se naseljevati po tamošnjih rodovitnih ravninah. Njih roparsko-bojne čete so vdirale prav do Carigrada in Soluna. Od severa pa so posamezni staroslovanski rodovi počasi, a stalno izpodirali Bizantince ter si osvajali kos za kosom njih ozemlja proti jugu in proti zapadu. Tako so se naselili po Balkanu predniki današnjih Bolgarov, Srbov in Hrvatov.

Sedanje slovenske dežele so imeli v prvi polovici VI. stoletja zasedene Longobardi. Ti so jih pa že l. 568. po Kr. r. zapustili, odšli v Italijo in prepustili Obrom. Ker so bili Obri divji vojaški narod, ki se sam ni ukvarjal s poljedelstvom, so odvedli s seboj tudi razne sosednje staroslovanske rodove, ki so radi obdelovali polja. Tako so prišli v naše dežele prvi Slovani, današnji Slovenci.

3. Z mečem in plugom.

Nova domovina naših slovenskih pradedov je bila tedaj precej visoko kulturna zemlja. V letih okoli Kristusovega rojstva so namreč razširili Rimljani svojo nadoblast tudi na naše dežele. Tu so strli trd odpor prvotnega keltskega prebivalstva in tekom svojega tristoletnega gospodarjenja v naših deželah sezidali mnoga mesta (Emono - Ljubljano, Celeio - Celje, Petovio - Ptuj itd.). Zgradili so izvrstne ceste, zbudili živahno trgovino, uredili upravo in visoko dvignili kmetijstvo (poznali so tedaj pri nas že pluge, in žito iz naših krajev so jako cenili v samem Rimu). Za preseljevanja narodov so sicer tudi naše dežele mnogo trpele, toda popolnoma uničiti tristoletnega rimskega dela ni bilo mogoče.

Prodirali so Slovenci v svojo sedanjo domovino polagoma in z mečem v roki. Z dotedanjimi prebivalci so se morali boriti za vsako ped zemlje. Ob tej priliki so razdrli mnogo rimskih mest (n. pr. Celeio i. dr.). To slovensko zasedanje porečij Soče, Save, Mure in Drave je

trajalo vso drugo polovico VI. stol. Naselili so se zlasti po zavarovanih dolinah in položnem gričevju, dočim so se z gostimi gozdovi poraslega hribovja ogibali. Tu so si takoj postavili stalna bivališča ter se lotili kmetovanja. Česar niso poznali že sami, so se naučili od ostankov prejšnjega prebivalstva.

Razmerje med Obri in Slovenci je bilo izprva jako različno. Ponekod so jim bili naši predniki podložni, drugod so pa živeli zopet v dokaj mirnem sosedstvu. Pogosto so sami ali pa skupno z Obri vdirali na sosednja ozemlja in se vračali z bogatim plenom. Ker so pa nastopali Obri napram Slovencem vedno bolj kot njih gospodarji, so se skušali polagoma popolnoma otresti tujega jarma. To se jim je posrečilo l. 623. Pri tem jim je pomagal zlasti severno-slovanski k r a l j S a m o. Ta je združil ob tej priliki velik del severno-slovanskih in slovenske dežele v mogočno državo, ki je segala od Sudetov do Jadranskega morja. Po Samovi smrti l. 658. je njegova država zopet razpadla. Toda Slovencem se je vkljub neprestanim napadom od Furlanov, nemških Frankov in Bavarcev ter od Obrov posrečilo ohraniti znatno samostojnost nad dve sto let.

Središče te slovenske samostojnosti je bila K a r a n t a n i j a (približno današnja Koroška in Štajerska), kjer so vladali Slovencem domači vojvode. Karantanski Slovenci so bili skoro poldrugo stoletje trde boje s svojimi severnimi sosedmi, B a v a r c i, toda sredi VIII. stoletja se je medsebojno razmerje toliko izboljšalo, da so nastopali večkrat že celo kot zavezniki. To zavezništvo so pa morali kmalu drago plačati. Ko so namreč pomagali leta 748. Bavarci Slovencem premagati Obre, je moral karantanski slovenski vojvoda B o r u t za nagrado priznati b a v a r s k o n a d o b l a s t, s tem pa posredno tudi f r a n k o v s k o, kajti Bavarci so bili tedaj že podložni Frankom.

Ta bavarska nadoblast je bila usodnega pomena za Slovence. Čeprav z njo še niso bili izgubili vse svoje svobode, je pomenjala vendarle prvi korak k poznejši popolni odvisnosti Slovencev od Nemcev, ki se je niso potem otresli več kot tisoč let. Druga dalekosežna posledica bavarske nadoblasti je bilo pa p o k r i s t j a n j e n j e Slovencev. Sicer so skušali razni misijonarji že v prejšnjih časih večkrat razširiti krščansko vero tudi med poganskimi Slovenci, toda brez uspeha. Ko je pa priznal Borut bavarsko nadoblast, je moral v poroštvo zvestobe poslati na Bavarsko svojega sina Gorazda in nečaka Hotimira. Na Bavarskem sta bila vzgojena oba za goreča kristjana. Po Borutovi smrti (okoli l. 750.) je bil umeščen za karantanskega vojvodo Gorazd. Ta je pozval v deželo nemške duhovnike in vneto pospeševal pokristjanjenje. Enako je postopal njegov naslednik Hotimir. Čeprav se je širila krščanska vera precej hitro, je velik del Slovencev vendarle zvesto vztrajal pri poganstvu. Večkrat je prišlo med poganskimi in krščanskimi Slovenci celo do hudih bojov, končno se je pa l. 722. krščanski stranki posrečilo premagati pogansko. Odslej se je širilo krščanstvo med Slovenci hitro. S tem so se naslonili na krščansko kulturo in se izognili iztrebljenju od strani Nemcev.

V drugi polovici VIII. stoletja so Bavarci izgubili svoje vojvode in frankovski vladarji so deželo popolnoma pripojili svoji mogočni državi. S tem je prenehala tudi vsaka odvisnost Slovencev od Bavarcev. Karantanski Slovenci so morali sicer še nadalje priznavati frankovsko nadoblast, ohranili pa so si še vedno svoje lastne vojvode in uživali precejšnjo samostojnost. Proti koncu VIII. stoletja, ko je doživela frankovska država pod svojim kraljem K a r l o m V e l i k i m (l. 768.—814.)

največjo moč, so si osvojili Franki polagoma tudi ostale slovenske pokrajine prav do obal Jadranskega morja.

4. Staroslovenski kmet.

O našem kmetu imamo iz teh prvih dveh stoletij po preselitvi v našo sedanjo domovino še jako malo zanesljivih poročil. Ob času naselitve so zasedli posamezni rodovi le rodovitne in za poljedelstvo ugodne predele zemlje ter se polagoma stopili z ostanki prvotnega prebivalstva. Te naselbine so bile v tej dobi gotovo še precej redke. Čim bolj se je prebivalstvo množilo, tem več nove poljedelske zemlje so si tudi pridobivali. Pečali so se s poljedelstvom in živinorejo.

Ko so zasedli sedanje naše dežele Slovenci, so bili svobodni lastniki svoje zemlje. Čeprav imamo šele iz IX. stoletja prva poročila o zadružnih zemljiščih, je vendarle verjetno, da so začeli živeti vsaj v tej dobi že v zadruгах. Tako so mnogo lažje gospodarili, pridobivali nova polja in se branili vsakovrstnih sovražnikov. Najhujše breme slovenskega kmeta so bili v prvih časih Obri. Dokler so jim divji Obri pomagali vsaj v bojih s sosedi, jim niso odrekali svojih pridelkov. Ko so pa začeli živeti Obri zgolj na račun slovenskega kmeta, jih prepuščali v bojih lastni sili in deliti z njimi kvečjemu bojni plen, so se pa seveda skušali otresti teh zajedalcev. To se jim je za kralja Sama posrečilo in odslej so živeli dve stoletji gospodarsko popolnoma svobodno. Čeprav so bili Slovenci v tej dobi gotovo že izrazito kmetiški narod, je napredovalo njih kmetijstvo počasi. Stalni krvavi boji s sosedi in poznejši domači boji med pogansko in krščansko stranko so nedvomno močno ovirali njih gospodarski napredek.

Popolnoma so se pa izpremenile vse te razmere za frankovskega gospodstva.

Slovenec tlačan in podložnik.

1. Pod tujimi gospodarji.

Frankovski kralj Karel Veliki se je proglasil l. 800. za rimsko-nemškega cesarja. V svoji mogočni državi je zedinil že konec VIII. stoletja tudi vse slovenske pokrajine, a pustil jim je mnogo dotedanjih svoboščin. Karantanija je ohranila še nadalje svoje domače vojvode in enako še nekatere druge pokrajine, drugod jim je pa postavil na čelo grofe. Zaradi lažje uprave in obrambe proti sovražniku je pa že kmalu združil vse južnovzhodne pokrajine svoje države v dve veliki mejni marki, Vzhodno in Furlansko, med katerima je tvorila mejo najbrž reka Drava. Na čelo vsake je postavil mejnega grofa, ki je v vladarjevem imenu upravljal marko ter pobiral davke.

Slovenci so izprva mirno prenašali frankovsko nadoblast, toda po Karlovi smrti se je zaradi trdega postopanja mejnih grofov tudi velik del naših pradedov pridružil velikemu uporu posavskega vojvode Ljudevita, ki se je skušal otresti frankovskega gospodstva. Ta upor je bil pa l. 822. zadušen in Slovenci so poleg drugih svoboščin najbrž ob tej priliki izgubili tudi lastne vojvode. Postali so popolni podložniki tujih grofov, ki so jih pošiljali Franki v deželo. S tem je bilo konec slovenske svobode in nad našim narodom so za več tisoč let zavladali Nemci.

Nasledniki Karla Velikega so bili pa prešibki, da bi ohranili trdno skupnost svoje mogočne države, zato so preživljale slovenske pokrajine odslej štiri dolga stoletja razkosavanja in neprestanega izmenjavanja gospo-

darjev. Zmede, ki so nastale po Karlovi smrti, so še povečali madžarski napadi. M a d ž a r i so namreč prihrumeli konec IX. stoletja od vzhoda ter se naselili na velikih ogrskih ravninah. Od tu so neprestano vdirali na sosednja ozemlja, kjer so plenili, morili in požigali. Zaradi njih napadov so trpele zlasti slovenske dežele. Da bi se država bolj zavarovala pred madžarskimi navali, je cesar Oton I. združil vse južnovzhodne pokrajine svoje države v eno upravno celoto, veliko Karantanijo. S tem je postalo zopet združeno skoro vse slovensko ozemlje. Na čelo tej veliki Karantaniji je postavljajal posebne v o j v o d e, ki so se večkrat menjavali. Ustoličevali so jih na Gosposvetskem polju po starodavnih običajih in v slovenskem jeziku, čeprav so bili vedno tujci. Vojvoda je bil vladarjev namestnik, poveljnik čete iz vse vojvodine in vrhovni sodnik.

Madžari so pa doživeli l. 955. hud poraz in odslej je bilo konec njih roparskih pohodov v vzhodne pokrajine nemške države. Da si pa te še bolj zavaruje in da prepreči preveliko moč karantanskih vojvod, je ustanovil cesar Oton I. od Češke pa do Jadranskega morja venec m e j n i h g r o f i j z mejnimi grofi na čelu. Ti grofje so bili v svojih grofijah vojaški poveljniki in sodniki, določali in pobirali so davke ter skrbeli za red in mir. Njih oblast je postala sčasoma dedna.

Na našem ozemlju so bile osnovane naslednje mejne grofije: karantanska, ptujska, savinjska, kranjska in istrska. Iz njih so se polagoma razvile poznejše d e ž e l e, ki so obstojale potem prav do konca svetovne vojne. Mejni grofje so postajali namreč polagoma vedno neodvisnejši od karantanskih vojvod, katerih dejanska oblast se je sčasoma skrčila le na Koroško. Polagoma se je pa zrušila tudi oblast mejnih grofov in na njih mesto so stopile razne mogočne plemiške rodbine ter si pridobile oblast d e ž e l n i h k n e z o v. Najznameniti-

tejšje take plemiške rodbine so bili Eppensteinci in za Babenberžani na Štajerskem, a na Kranjskem so najdlje gospodarili oglejski patriarhi.

Medtem ko so se oblikovale v naših krajih navedene dežele, so se pa izvršile tudi v nemški državi velike izpremembe. Moč vladarjev je od stoletja do stoletja bolj pojemala, naraščala je pa mogočnost deželnih in drugih knezov ter samovoljnega nižjega plemstva. Povsod je vladala splošna zmeda in nered in številni roparski vitezi so ogrožali življenje in imetje vsega prebivalstva. V teh žalostnih razmerah je vse pozdravilo želje češkega kralja P ř e m i s l a O t o k a r j a II., da razširi meje svoje države prav do Jadranskega morja. Otokar se je brez večjega odpora res polastil skoro vseh slovenskih pokrajin ter uvedel v njih s trdo roko zopet red in mir. Tako smo bili Slovenci vnovič združeni s Čehi v mogočni skupni državi.

Tedaj so pa tudi nemški knezi uvideli, da vodijo zgoraj omenjene razmere v splošni propad, zato so si l. 1273. izvolili novega cesarja, R u d o l f a H a b s b u r š k e g a. Ta je hotel streti najprej premogočnega mu Otokarja in l. 1278 je prišlo do odločilne bitke, v kateri je obležal premagani Otokar mrtev na bojišču. S tem je postal Rudolf tudi vladar slovenskih dežel. Kranjsko in Štajersko je izročil namreč svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Ko so pa izumrli še koroški in goriški deželni knezi, so se polastili Habsburžani tudi njih dediščine. S tem so postali deželni knezi slovenskih pokrajin in posedovali v njih obširna posestva.

2. Plemstvo in gradovi.

Ko so zavladali pri nas konec VIII. stoletja frankovski vladarji, jim ti izprva niso kratili dotedanje svobode in široke samouprave. Na čelu obeh mejnih mark

sta pač stala mejna grofa, toda ta dva sta le bolj nadzorovala domače vojvode glede na njih zvestobo frankovskemu vladarju in sprejemala davek, ki so ga morali plačevati Slovenci kot zunanji znak njih odvisnosti od frankovskih vladarjev. Sicer pa so uživali Slovenci še nadalje stare pravice in prostost.

Te prostosti si pa nikakor ne smemo misliti tako, da so imeli vsi enake pravice in dolžnosti. Kakor pri vseh drugih narodih, tako so se delili tudi Slovenci že tedaj v p l e m e n i t e, s v o b o d n e in n e s v o b o d n e. Plemiči so izšli polagoma iz vrst največjih posestnikov, ki so se odlikovali tudi v bojih kot poveljniki in na zborovanjih z modrostjo. Svobodni so bili povprečni posestniki. Nesvobodni pa so izšli zlasti iz premaganih prejšnjih prebivalcev in številnih vojnih ujetnikov, ki so se polagoma udomačili in poslovenili.

V začetku IX. stoletja so se Slovenci pridružili uporu Ljudevita Posavskega in bili z njim vred premagani. Ob tej priliki niso izgubili le velik del starih svoboščin in svoje lastne vojvode, temveč večino svojega domačega plemstva in svoje lastne zemlje. Po tedanjem pravu je postala namreč vsa ona zemlja na zavojevanem ozemlju, ki ni bila lastnina nikogar ter vsa zemlja upornikov, posest države, oziroma vladarja. Ker so bile slovenske pokrajine tedaj še slabo obljude in se je najbrž udeležilo Ljudevitovega upora jako mnogo Slovencev, je postala tako v prvi polovici IX. stoletja velika večina slovenske zemlje last frankovskega vladarja, velika večina Slovencev pa nesvobodnih.

Frankovski vladarji pa teh daljnih zavojevanih pokrajin niso mogli upravljati sami, zato so postavljali v njih posebne svoje namestnike kot upravitelje. Ker je tekom preseljevanja narodov izginil iz prometa skoro ves denar in je bil ta v tistih stoletjih jako redek, so nagrajevali vladarji svoje zveste bojne tovariše in dvor-

jane tako, da so jim podarjevali ali pa izročali vsaj v dosmrtni učitek, to je v fevd, večja ali manjša posestva z nesvobodnimi kmeti vred. Zato so morali prihajati potem fevdniki v vojnem času vladarju na pomoč s svojimi oboroženimi hlapci. Prav tako niso dobivali tedaj tudi kraljevi upravitelji posameznih pokrajin nobene plače, temveč za nagrado za svojo službo v dar ali v fevd razna posestva ter del davščin, ki so jih pobrali v svoji pokrajini za kralja. Tako so dobili tudi v naših pokrajinah obsežna zemljišča s pripadajočimi kmeti vred vojvodi, grofje in razna druga tuja gospoda. Jako mnogo posestev na najrazličnejših krajih naše domovine so pa podarili vladarji tudi raznim škofijam (n. pr. solnograški, oglejski, briksenški in freisinški), cerkvam in samostanom. Ona posestva, ki jih je dobivala ta gospoda v fevd, sicer niso postala njih lastnina, vendar se je zgodilo jako redko, da bi jih bil vladar zopet komu odvzel ter izročil drugemu. Polagoma so postali tudi fevdniki bolj ali manj neomejeni lastniki svojih posestev ter so jih mirno zapuščali svojim dedičem, zamenjavali, prodajali in podarjali posvetnim ali cerkvenim osebam in ustanovam. Tako je prišlo v drugi polovici srednjega veka do silne razkositosti naše zemlje. Krška škofija je imela n. pr. v XII. stoletju svoja posestva razen po mnogih koroških krajih še v Savljah pri Ljubljani, pri Litiji, pri Št. Rupertu na Dolenjskem; pri Moravčah, pri Konjicah in v Vitanjah na Štajerskem itd. Stiški samostan je imel posestva okrog Stične in po vsej Dolenjski, razen tega pa še v Naklem in v Medvodah na Gorenjskem, pri Cerknici na Notranjskem itd. Skratka: večja zemljiška gospodstva so imela raztresena svoja posestva v najrazličnejših pokrajinah in podložni kmetje so imeli časih do svojega pravega gospoda po več dni hoda. Ker so ti gospodje le redko posedovali cele vasi, temveč navadno le posamezne kmetije bog ve

kje daleč proč, so pripadali mnogokrat posamezni kmetje istih vasi najrazličnejšim lastnikom.

Ti mogočni grofje in drugi veliki zemljiški posestniki pa svojih preoddaljenih imetij niso mogli oskrbovati sami, zato so postavljali na njih za gospodarske oskrbnike zaupne osebe, ki so jih nazivali *ministerijale* (t. j. služabnik ali uradnik). Ti ministerijali so bili večinoma nesvobodnega pokolenja in so jih njih zemljiški gospodje nagrajali prav tako, kakor te vladar, t. j. izročali so jim posamezna zemljišča v dar, druga pa v fevd. Od ostalega imetja so pa dobivali večkrat del dohodkov. Njih dolžnosti so bile približno iste kot dolžnosti grofov napram vladarju, t. j. upravljali so v njegovem imenu poverjena jim zemljišča, pobirali so zanj davščine, hodili z njim na vojsko, razsojali so v domačih pravdah itd. Kakor grofje, so si pa utrdili polagoma tudi ti ministerijali svoja stališča na poverjenih jim posestvih tako, da so jih v njih službah nasledovali sinovi. Sčasoma so postali dejanski lastniki teh zemljišč, le določene dajatve so morali odrajtovati svojim prvotnim gospodom. Tudi njih družabno stališče se je tekom stoletij popolnoma izpremenilo. Dočim so bili izprva le nekaki uradniki, so postali že v drugi polovici srednjega veka sami mogočni gospodje in se krepko uveljavili napram grofom in samemu vladarju. Skratka: postali so *srednje plemstvo* s plemiški naslovi (navadno grofje) prav tako, kakor so postali nekdanji grofje samostojni deželni gospodje (knezi in vojvode) in le malo odvisni od vladarja. Najznamenitejše srednjeveške plemiške rodbine na Slovenskem so bile: Ostrovrharji, grofi Celjski, gospodje Ptujski, Turjaški, Višnjegorski, Ostroviški, Lambergi in dr.

Slično, kakor so prepuščali v prvi polovici srednjega veka grofje svoja oddaljena posestva v upravo ministerijalom, tako so pa rabili tudi ti ministerijali,

sedanje srednje plemstvo za oddaljenejša posestva posebnih oskrbnikov. Mnogi ministerijali so se mudili večkrat dolgo na raznih vojnah (v velikem številu so se udeleževali zlasti križarskih vojn) ali na dvorih in sprejemali so razna poslanstva ter dvorne in vojaške službe. V tem primeru so rabili zanesljive oskrbnike svojih posestev, ki so jih jemali iz vrst svojih najposobnejših podložnikov ali svobodnih kmetov. In kakor se je iz ministerijalov razvilo polagoma srednje plemstvo, tako so se iz teh podoskrbnikov razvili vitezi ali nižji plemiči, ki so imeli napram srednjemu plemstvu navadno slične dolžnosti, kakor ti napram deželnemu gospodu. Mnogi podložniki so postali vitezi tudi za križarskih vojn, kajti na papeževo besedo je moral vsak zemljiški gospod dovoliti svojemu podložniku, da se je smel udeležiti križarske vojne. Ko se je vrnil iz Palestine, je postal svoboden in se potem navadno povzpел do viteza. Na ta način je stopalo v viteški stan tudi mnogo slovenskih kmetov.

Bivališča plemstva v srednjem veku so bili gradovi. V teh se je merila pravica in določala usoda podložnikom. Bili so vir blagoslova, pa tudi zla za slovenskega kmeta v srednjem veku. Gradove so postavljali tako, da so bili čim najbolj zavarovani proti sovražnemu napadu, to je ob vodah in nepristopnih močvirjih ali pa na strmih višinah. Dovoljenja za zidavo gradov je navadno dajal s pristankom okoliškega plemstva deželni knez in dobil ga je le tisti, ki je mogel dokazati, da dobiva iz svojih okoliških posestev določeno množino dohodkov. Med najstarejše slovenske gradove prištevamo turjaškega, blejskega, smledniškega, rajhenburškega, ljubljanskega, ptujskega itd. Večino gradov so postavljali na griče iz surovega kamena. Povsod je bilo polno strelnih lin, izboklin, prizidkov itd. za obrambo. Sredi gradu je bil grajski stolp ali

»turen«, s katerega se je lahko pregledala vsa okolica in ki je služil za zadnjo obrambo. Bil je zato zgrajen posebno močno., in pod njim so se nahajale navadno tudi najhujše grajske ječe.

Najodličnejši prostor v večjem gradu je bila okrašena viteška dvorana, kjer so ve vršile razne svečanosti. V gradu se je navadno nahajala še grajska kapela, pri kateri je bil nameščen grajski kaplan. Opravljal je graščaku tudi pisarniške posle in poučeval otroke, ker je tedaj razen duhovnikov znal le malokdo pisati. Najbolj so cenili gostoljubnost. Ker so nudila možnost udobnega prenočišča tedaj le mesta in gradovi, so bili gosti vsakdanja prikazen. Potujoči plemiči in romarji so prihajali od blizu in daleč, prinašali novice, pripovedovali pustolovstva in preganjali dolgočasje grajskih prebivalcev. Večkrat so prirejali tudi velike svečanosti, love in razne viteške igre. Vendar je bilo življenje na povprečnem srednjeveškem gradu v splošnem skromno in pobožno. Podivjalo je šele proti koncu srednjega veka, kar je občutil najprej in najhuje podložni kmet. Mnogi plemiči so na svojih nepristopnih gradovih prežali na potujoče trgovce ter jih izropali.

3. Pod grajskimi zidovi.

Vzporedno s temi velikimi zunanjimi izpremembami, ki so se izvršile od Karla Velikega pa do konca srednjega veka na naši zemlji, se je izpremenil popolnoma tudi položaj našega slovenskega kmeta.

Spredaj smo povedali, da so poznali že stari Slovenci plemenite, svobodne in nesvobodne ali nevoljnike. Velika večina je bila gotovo svobodnih kmetov, katere so vodili v bojih domači plemiči, a zemljo so jim pomagali obdelovati nesvobodni. Tako je ostalo tudi v prvih časih frankovske nadoblasti. Toda poznejši

upori, vojske in razne druge okoliščine so ta položaj popolnoma izpremenile. Z zavojevanim ozemljem vred so izgubili svojo prostost tudi vsi uporni svobodni kmetje ter postali državna, oziroma vladarjeva last. Ti so jih z ozemljem vred potem izročali v upravo in v fevd zemljiškim gospodom. Tako je postala že v IX. stoletju večina naših pradedov nesvobodnih in podložnih tuji gospodi, kajti domače plemstvo je polagoma izumrlo, padlo v bojih ali se pa

Oranje v srednjem veku.

potujčilo. Ker so bile mnoge tedanje slovenske pokrajine le slabo obljudene, so privajali tuji zemljiški posestniki v naše kraje jako mnogo svojih nemških rojakov iz njihovih preobljudenih krajev ali pa takih, ki doma niso imeli nobene zemlje. Te so naseljevali na svojih zemljiščih v naših deželah. Ker so bile zlasti tedanje gorate severne slovenske pokrajine po današnji gornji Štajerski in Koroški, po vzhodni Tirolski itd. le jako redko obljudene, so tuji naseljenci kmalu prevladali in dotične pokrajine so se polagoma ponemčile. Kjer so

bili Slovenci v večini, kakor n. pr. v škofjeloški okolici, kamor so njeni gospodarji, freisinški škofje, naselili jako mnogo nemških Bavarcev, so ti polagoma utonili med Slovenci.

To naseljevanje se je vršilo tako, da je odkazal zemljiški gospod naseljencu primerno površino polja, travnikov in gozda v obdelavo in užitek. Zemljiški gospodje svojih obširnih zemljišč namreč niso obdelovali vseh v svoji lastni upravi. Zase so obdržali le nekaj najboljših polj, travnikov in gozdov v neposredni bližini gradu (to je bila tako zvana dominikalna ali gosposka zemlja), ki so jih obdelovali s pomočjo nevoljnikov, a podložnim nesvobodnim kmetom so pa pustili navadno njih dotedanja zemljišča, (to je bila tako zvana rustikalna ali kmetiška zemlja), za katera so pa morali odrajtovati graščakom določene dajatve. Kar je pa zemlje ostalo, zlasti po oddaljenih in še neobljudenih krajih, so razdelili v posestva, tako velika, da se je mogla na njih preživljati srednja kmetiška rodbina in plačevati še najemščino graščaku (velikost je zavisela od kakovosti zemlje, 10—40 oralov). In ta zemljišča ali grunte so izročali naseljencem, ki so jih skušali privabiti z najrazličnejšimi ugodnostmi; kajti čim bolje je bila obdelana vsa graščakova posest, tem večjo vrednost je imela in tem več dohodkov je imel od nje. Naseljenec je ostal osebno sicer svoboden, vendar je moral odrajtovati gospodu določeno najemščino od posestva. Ker ta ni bila visoka in je nudil graščak v tedanjih divjih in nemirnih časih najemniku v svojem gradu tudi varstvo (zlasti za madžarskih napadov) in v nesreči pomoč, se je v drugi polovici srednjega veka mnogo preostalih svobodnih slovenskih kmetov prostovoljno izročalo v tako polsvobodno odvisnost in pokroviteljstvo graščakov. Osebna samozavest namreč tedaj še ni bila tako razvita kakor dandanes in nesvo-

bode niso smatrali za sramotno. Razen tega so se pa skušali svobodni na ta način otresti tudi vojaških dolžnosti in raznih drugih bremen. Tako imamo torej v tisti dobi tuje plemenitaše (graščake) ter njih polsvobodne in nesvobodne podložnike, razen tega se je pa ohranilo še vedno kolikortoliko popolnoma svobodnih kmetov, kajti marsikak nesvoboden se je polagoma tudi sam odkupil ali pa mu je gospod v oporoki ali ob kaki drugi priliki podaril prostost »za blagor svoje duše«. Cerkev se je namreč ob mnogih prilikah zavzela za čim milejšo usodo podložnikov in ravno pod njenim vplivom se je prvotno popolno robstvo nesvobodnih proti koncu srednjega veka polagoma omililo v običajno podložništvo.

Svobodni kmetje so prišli polagoma le pod graščakovo sodno oblast, odrajtovati so morali splošne državne davke deželnemu knezu, kakor gospoda ter izpolnjevati vojaške dolžnosti, sicer so bili pa neomejeni lastniki svoje zemlje, prosti tlake in podložni le svojemu deželnemu gospodu. Imenovali so jih zato tudi plemičarje, ker so smeli nositi orožje. Večkrat so si znale ohraniti ali pridobiti svobodo tudi cele vasi ali vsaj večje skupine poedincev v kakem kraju. Najbolj znana taka plemičarska vas je bila Teharje pri Celju. Občini plemičarjev je načeloval sodnik ali pa župan. Polsvobodni so bili le nekaki najemniki grajskih posestev, za katere so morali odrajtovati graščaku dajatve, za katere sta se pri prevzemu zemljišča pogodila. Osebnostno so ostali sicer svobodni, a ker so stopili vendarle v opisano gospodarsko odvisnost od zemljiškega gospoda in so izgubili s tem gotove pravice (pred sodiščem n. pr. niso bili več enakopravni), jih moremo nazivati le polsvobodne. Nesvobodni ali nevoljniki so pa končno živeli v popolni odvisnosti od graščaka in ta je bil neomejen gospodar njih samih ter

vsega njihovega imetja. Graščak jih je sicer pustil na dotedanjih njihovih posestvih, toda odvzel jim je lahko, kadar je hotel, morali so mu odrajtovati dajatve, ki jih je sam določil, obdelovati njegova lastna polja in služiti v gradu za vse posle. Bili so sestavni del kmetije, na kateri so živeli in niso bili tedaj niti podložniki deželnega kneza, temveč le svojega neposrednega zemljiškega gospoda. Ta jih je lahko prodajal ali pa podarjal z zemljiščem vred komur je hotel. Njih razmerje do graščaka je bilo slično popolnemu robstvu.

Čeprav so bili graščaki vrhovni lastniki zemljišč polsvobodnih in nesvobodnih kmetov, jih vendar z njih navadno niso preganjali, če so le dobro gospodarili in redno izvrševali svoje dolžnosti. Ob smrti podložnega kmeta so pustili zemljišče še nadalje v rokah njih potomcev. Stremeli so za tem, da so ustvarili na svojem ozemlju čim največ dobrih kmetij, ker so imeli od tega tudi sami največje koristi, zato tudi nesvobodnih niso preveč upregali v graščinsko delo, da ne bi zaradi tega nazadovala njih kmetija ali da bi jim ne pobegnili.

Navedene razlike med polsvobodnimi in nesvobodnimi so se pa polagoma vedno bolj zabrisovale, tako da so proti koncu srednjega veka že bolj ali manj izginile. Enako so skoro izginili tudi svobodni kmetje, kajti deloma so se bili že poprej sami izročili graščakom, deloma so si jih pa ti v vojnih in drugih razrvanih časih podvrgli s silo. Proti koncu srednjega veka je bila zato velika večina kmetiškega ljudstva podložna graščakom. Tu in tam je pa gospodaril tudi še kak svoboden kmet. Povprečni graščak je imel po 200 do 500 takih podložnih kmetij, mogočnejši velikaši so jih imeli pa časih tudi po več tisoč.

Glavni zunanji znak podložnikove odvisnosti od zemljiškega gospoda so bile služnosti in dajatve, ki mu jih je moral odrajtovati. Služnosti delimo lahko v

dve vrsti: službovanje na gradu in tlako. V zmislu svojega položaja bi morali služiti nesvobodni kmetje svojemu gospodu, kadar in kolikor časa bi bil ta zahteval, vendar se je že zgodaj uvedla navada, da je služila odrasla mladina v gradu po tri leta (včasih seveda tudi več ali manj), po tem se je pa z graščakovim dovoljenjem poženila, oziroma pomožila ter vrnila pod rodni krov kmetovat. V grajski službi so opravljali vsa dela poslov in graščaki so jim dajali zato tudi primerno plačo. Mnogi mladeniči so ostali prostovoljno tudi po preteku tega roka v gradu kot prvi hlapci, strežaji, graščakovi vojaki itd. Posebno sposobni so se sčasoma povzpeli tudi do viteškega stanu.

Važnejša je bila pa t l a k a, t. j. neplačano delo graščaku. Podložniki so morali delati in vzdrževati ceste ter ograje, spravljati les iz gozdov, pomagati pri prezidavanju gradu, služiti za gonjače pri lovu, obdelovati grajska polja, tovoriti dajatve na razna tržišča in k oddaljenemu gospodu. Podložniki freisinških škofov v škofjeloški okolici so morali n. pr. tovoriti vino in druge dajatve prav iz Škofje Loke čez Ljubelj na Bavarsko. Razločujemo dve vrsti tlake: imenovano ali določeno in neimenovano ali nedoločeno. Imenovana tlaka je bila tista, pri kateri je bilo imenoma določeno, katera dela mora podložnik opraviti, n. pr. pokositi določeni travnik, seno posušiti in spraviti, zorati določeno njivo ter posejati, požeti in omlatiti z nje žito, obdelati določeni vinograd itd. Neimenovana tlaka je bila pa tista, pri kateri je bilo le določeno, koliko dni v letu mora priti podložnik sam ali pa z vprego (ročna in vprežna tlaka) na delo, ki mu ga je potem šele ob prihodu odkazal oskrbnik. Enkrat je moral priti podložnik na tlako sam, drugič z vprežno živino ter z vozom ali plugom. To tlačanstvo v srednjem veku nikakor še ni bilo tako hudo, kot si navadno mislimo. Tlačanili

so podložniki v XII. in XIII. stoletju le redko več kot po 12 dni v letu, na delo so prihajali navadno šele ob sedmih ali celo ob osmih zjutraj, prenehali so pa pogosto še pred solnčnim zahodom, nakar se je razvilo večkrat veselo rajanje (na to nas n. pr. še dandanes spominja metev prosa). Hranil je tlačane navadno graščak.

Nekoliko občutnejše so bile pa dajave ali davščine, ki so bile dvoje vrst: denarne in v blagu. V denarju so morali plačevati podložniki zlasti davke od domov (večkrat tudi le od posameznih delov, n. pr. ognjišč, dvorišč itd.) in zemljišč, odškodnino od uporabe grajskih gozdov, pašnikov, mlinov, (kmetje v Žuzmu so dajali gradu po eno kokoš in eno klobaso letno, zato so pa smeli pasti prašiče v grajskih gozdovih), vodnjakov itd. ter številne upravne pristojbine (sodne, ženitovanjske itd.). Večkrat sta se graščak in podložnik tudi sporazumela, da je plačeval kmet namesto nekaterih prvotno v blagu pogojenih dajatev, rajši v denarju, zlasti če je n. pr. podložnik medtem izpremenil način pridelovanja in posameznih stvari sploh ni več prideloval, ali pa, če je živel graščak začasno v tujini in mu je bilo več za denar nego za blago. Namesto prašiča so plačevali n. pr. ponekod 15 penezov, namesto ovce 16, namesto jagnjeta 5 itd. Seveda so bili taki sporazumi le začasni in jih je lahko vsaka stranka razdrla, a pozneje n. pr. vnovič obnovila.

Najvažnejše podložnikove dajave so bile pa v blagu, ki so po vrednosti daleč presegale vse druge dajave in služnosti. Prvo mesto med blagovnimi dajatvami so zavzemale vse vrste žita. Tem so sledile tako zване male ali kuhinjske dajave, h katerim so prištevali vse, karkoli se je dalo uporabiti v kuhinji: sir, mleko, mast, meso, jajca, fižol, repo, zelenjavo itd. itd. Vprav neverjetno je, kake drobnarije so vse spadale k tem dajatvam in kako podrobno so bile določene,

n. pr. poper, žafran, koline, mesne pastete, hlebci črnega kruha, pogače itd. itd. Končno so spadale med dajatve v blagu še vse vrste izdelkov domače obrti in sploh potrebščin vseh vrst, kakor: platno, predivo, orodje, vozovi, posode, sveče, vosek, podkve, gnoj, slama itd. itd., skratka vse, kar se le more rabiti v tako velikem gospodinjstvu in gospodarstvu, kakor je bilo grajsko.

Služnosti in dajatve so bile seveda odvisne od velikosti podložnikovega zemljišča. Gruntar je moral odrajtovati še enkrat toliko kot polgruntar itd., pa tudi ti niso odrajtovali vsi enako in vsi istih stvari. Pri nekdanjih svobodnih in polsvobodnih podložnikih so izvirale namreč dajatve iz svobodne pogodbe med graščakom in kmetom. Množino tako pogojenih in tudi vseh drugih dajatev, ki jih je morala odrajtovati vsaka podložniška hiša, so začeli zlasti veliki zemljiški gospodje že zgodaj zapisovati v posebne knjige, imenovane *u r b a r j i*. Ti so bili za kmeta jako važni, kajti s tem so bile za stalno ugotovljene njegove dolžnosti, in podložnik ni bil več odvisen od graščakove samovolje. Najstarejše urbarje za slovenske pokrajine imamo že iz XII. stoletja. V njih so časih do najmanjše podrobnosti označene vse dolžnosti posameznih podložnih gospodarstev in česar ni bilo v urbarjih, tega gospod ni smel zahtevati. Manjši kmetje, n. pr. niso mogli dajati celih živali ali drugih potrebščin, temveč le posamezne dele. Eden je dajal n. pr. ostrižene, drugi neostrižene ovce, eden cel voz, drugi le lestev ali os za voz, eden celega prasca, drugi le pleče, eden med, drugi pivo itd. Določeno je bilo vse prav do velikosti¹ in kakovosti.

¹ Po nekaterih nemških krajih je moral biti hlebček sira debel kot pokonci postavljena dlan, velik pa tako, da ga kmetica ni pokrila, če je nanj sedla; hlebčki kruha so morali biti za palec debeli, obsežni pa tako, da se je dalo po njih s palcem zarisati krog, če se je postavil mezinec na sredo hlebčka.

Za vsako vrsto dajatev je bilo natančno določeno, kdaj jo mora podložnik odrajtati, n. pr. denar o sv. Treh kraljih, o svečnici, o sv. Filipu, o sv. Vidu, o kresu itd., žito o svečnici, o sv. Juriju, križev teden, o sv. Mihaelu, o sv. Martinu itd., kuretin o sv. Juriju, o sv. Jakobu, o pustu, o Gospojnicah, o binkošti itd., ribe o sv. Ani itd., (na to nas še dandanes spominjajo razna imena, n. pr. Martinova gos, velikonočna jajca itd.) V kozjanskem urbarju je bilo n. pr. zapisano: Vsak podložnik je dolžan o božiču peljati na grad dva tovara drv, jih razsekati in znesti v grajsko shrambo. Graščini Laško so morali dajati posestniki po 4 bokale pšenice in 4 bokale ovsa, v Slovenskih goricah so odrajštovali po 1 mernik pšenice, 1 mernik ovsa, 1 korec fižola, 1 korec maka in 1 korec pšena ali ajde. Navadno so morali kmetje k tem dajatvam še kaj navreči »za poklon«.

V splošnem vse te dajatve v srednjem veku niso bile velike. Zavisele so od najrazličnejših okoliščin: od velikosti zemljišča, gospodarskih okoliščin itd. Že utrjene kmetije so morale odrajštovati mnogo več nego naseljenci, ki so si morali šele urejati gospodarstvo itd. Nemogoče je zato podati kako splošnoveljavno pravilo, vendar so imeli navadno podložniki na cerkvenih posestvih boljše stališče, zaradi česar je bil že tedaj v navadi rek, da je »pod krivo palico (t. j. pod oblastjo cerkvene gospode) dobro živeti«. Soriški kmetje v Selški dolini, podložniki freisinških škofov, so bili n. pr. kot naseljenci prosti sploh vsake tlake, od dajatev so pa odrajštovali v Selški in Poljanski dolini navadno po 32 penězov (denarjev) v gotovini ter po 1 prašiča in 1 piščanca letno v blagu, kmetje v Retečah pri Škofji Loki po 6 veder piva in 1 modij ovsa. Stražiščani so obdelovali škofove vinograde na Šmarjetni gori. Bitnjani in Črngrobčani so kosili in spravljali škofovo

seno, neki podložnik iz Stare Loke je moral popravljati sode in nadomeščati izrabljene, drugi so bili dolžni polagati trnje na vrtno obzidje, tretji pometati grajsko dvorišče, četrti čistiti grajski vodnjak itd. Več so morali dajati seveda drugod, toda tlaka ni trajala, kakor smo že omenili, tedaj skoro nikjer na Slovenskem nad 12 dni v letu. Graščina v Kozjem je pobirala n. pr. od dveh in pol orala njive, na katerih se je pridelalo nad 40 mernikov pšenice in nad 80 mernikov ovsa, komaj dobra dva mernika (4 škafe) pšenice in nekaj manj kot dva mernika ovsa. Omeniti je pa treba še d e s e t i n o, t. j. deseti del vseh pridelkov, ki so jih bili dolžni dajati kmetje za cerkvene potrebe. Ena tretjina od te je pripadla škofu, ostanek je bil pa za vzdrževanje cerkve in duhovščine, samostani so pa iz nje podpirali tudi reveže in romarje. Toda tudi te kmetje dolgo niso dajali v celoti, temveč le del. Šele ko je prišla tudi desetina v roke posvetni gospodi, so jo izterjevali strožje.

Iz vseh teh razlogov lahko rečemo, da je gospodaril srednjeveški slovenski kmet razmeroma lahko. Njegove potrebe so bile majhne, prav tako tudi služnosti in dajatve. Če je pa zadela kmeta kaka izredna nesreča (posebno slaba letina, povodenj, kužna bolezen itd.), mu je pa za krajšo ali daljšo dobo izpregledal zemljiški gospod še te dajatve v celoti ali pa vsaj nekaj. V starih urbarjih najdemo polno opazk, da so te ali one dajatve »do preklica« izpregledane. Tak popust je bil seveda graščakova milost, ki jo je lahko vsak čas preklical. Proti koncu srednjega veka je živel zato slovenski kmet razmeroma lahko in dobro. Po naših deželah je vladalo razmeroma veliko blagostanje, kakršnega ne najdemo pozneje cela stoletja več.

4. Srednjeveška slovenska vas.

Kakor dandanes, tako so živeli tudi srednjeveški kmetje v vaseh ali pa na posameznih, od drugih selišč ločenih domovih. Na ravninah in v dolinah so nastale navadno vasi, po hribovitih krajih pa ločeni kmetiški domovi. Izsekali so polagoma obsežne gozdove, ki so v prejšnjih stoletjih pokrivali nekatere predele naše domovine, jih izpremenili v polja in si postavili na njih svoje vasi. Konec srednjega veka imamo po naših deželah že skoro vse današnje kmetiške naselbine. Vasi so imele v glavnem trojno obliko. V prvotni slovenski vasi so bile hiše navadno nakopičene brez vsakega reda, okrog vasi pa se je razprostiralo kmetiško polje.

Hiše so bile v tisti dobi, t. j. v XII. in XIII. stoletju, najbrž še vse lesene in pokrite s slamo (razen na Primorskem in na Krasu, kjer so bile že zidane) ter so obsegale en sam zaprt prostor, pred njim je bila pa navadno pokrita, a odprta lopa. Sredi zaprtega prostora je stalo ognjišče, na katerem so kuhali, okrog njega je pa živela rodbina z domačimi živalmi vred, kajti posebnih hlevov in drugih gospodarskih poslopij tedaj še niso postavljali nobenih. Enako še niso poznali hišne oprave, jedli so pa na tleh iz glinastih posod.

Precej izpreminjala se je pa po dobi in po krajih obleka. Ker sukna v srednjem veku na kmetih še niso poznali, je bila vsa obleka iz grobega domačega platna, pozimi pa nekateri deli tudi iz ustrojenih, kosmatih ovčjih kož. Najstarejše poročilo o obleki naših pradedov imamo iz XIII. stoletja in tedaj so nosili moški hlače, čeznje pa dolge srajce, a na glavi špičaste klobuke. Ženske so se oblačile v nekake dolge srajce, imenovane »godeže«, ki so pokrivalo vse telo razen glave. Na glavi so imela dekleta okrašen »šapelj«, žene pa »peče«, ki so zavijale vso glavo, da so bila prosta le usta, oči in nos. Obuvali so se v nekake opanke.

O hrani ne vemo ničesar zanesljivega, pač pa lahko sklepamo o njej iz pridelkov in dajatev, ki jih navajajo najstarejši urbarji. Ti nam dokazujejo, da so se pečali tedanji slovenski kmetje z vsemi panogami kmetijstva. Ker je bilo žito glavna dajatev podložnikov, zlasti pšenica, rž in oves, je bila žitoreja gotovo jako razvita. Razen tega so pa pridelovali tudi razno sočivje (grah, fižol itd.) in zelenjavo. V živinoreji so gojili zlasti ovčarstvo, čebelorejo, perutninarstvo in prašičerejo, precej tudi kozjerejo in govedorejo (govedo so redili za vprego in mlekarstvo), dočim je bila konjereja le neznatna. Poznali so že tudi večino današnjih vrst sadja. Jako mnogo so sadili lanu in precej tudi vinsko trto. Vinorejo so gojili celo po mnogih krajih, kjer je sedaj že davno opuščena, n. pr. na Gorenjskem (pri Kranju, na Bledu itd.), na Koroškem in dr. Iz svojih pridelkov so znali narejati marsikaj, saj nam tedanji urbarji navajajo med važnejšimi dajatvami sir, klobase, pogače, pastete itd.

Vsaka rodbina je imela navadno svoje gospodarstvo, tu in tam so pa obstojale v drugi polovici srednjega veka tudi še z a d r u g e. Teh je bilo največ v hribovitih krajih in v odročnih dolinicah, kjer so bile gospodarske in druge prilike težje ter je bilo gospodarstvo v zadrugni obliki lažje in uspešnejše. Najdemo jih pa seveda tudi na ravninah; med ogrskimi ter belokranjskimi Slovenci so se ohranile prav v novi vek. O teh zadrugah nam kaki podrobnejši podatki niso ohranjeni, le toliko je gotovo, da je bila osnovana na rodbinski in imovinski skupnosti. Zadrugno imetje je bilo nedeljivo, združevala je mnogo sorodnih rodbin, načeloval ji je pa starešina. Ta je razdeljeval delo, skrbel za vse potrebe zadrugarjev, a z zadrugnim imetjem je mogel razpolagati le s pristankom vseh zadrugarjev.

Čeprav je bilo vse nepremično imetje podložnikov pravno last graščakov, se je vendarle že zgodaj uko-
reninila navada, da je prepuščal ta po smrti podložnega
gospodarja kmetijo njegovim potomcem. Če podložnik
ni redno izvrševal svojih obveznosti¹ napram graščaku,
so določali urbarji zanje primerne kazni in le v skraj-

Srednjeveška naselbina.

nem slučaju je graščak zanikarnega kmeta spodil s kme-
tije in jo prepustil drugemu. Prostovoljno pa ni smel
zapustiti zemlje ne kmet in ne noben član nje-
gove rodbine, kajti z zemljo vred, ki jo je kmet obde-
loval, se je smatral tudi ta za neomejeno last grašča-
kovo. Že Rudolf Habsburški je takoj ob nastopu svoje

¹ Tudi izterjevale se dajatve v tej dobi še niso surovo,
kakor v poznejših stoletjih. Po nemških krajih je n. pr. veljalo
pravilo, da mora priti izterjevalec dajatev v kmetiški dom
tako tiho in se obnašati v njem tako mirno, da ne prebudi
niti v zibeli spečega otroka.

vlade določil, da se morajo morebitni ubežniki vrniti svojim zemljiškim gospodom. Rokodelstva se je smel izučiti podložnikov sin le z dovoljenjem graščaka, prav tako ženiti; z zemljo, na kateri je živel, seveda ni smel svobodno razpolagati in znatne dedne pristojbine so ga vedno spominjale, da je vse njegovo gospodarstvo graščakova last.

O kaki samoupravi vasi v tedanjih časih seveda ne more biti niti govora. Čeprav se v tej dobi povsod omenjajo župani, ti najbrž niso bili ostanki kake staroslovenske ljudske samouprave, o kateri sploh ne vemo ničesar določnejšega, temveč so bili to zgolj nekaki grajski uradniki, ki so morda ohranili le ime staroslovenskih županov, če so ti sploh kdaj obstojali. Župana je navadno po svoji mili volji nastavljal in odstavljaj graščak. Časih so volili župana kmetje tudi sami (n. pr. v senožeškem gospodstvu), graščak ga je pa potrdil, časih je bila županska čast združena z lastništvom gotovega zemljišča, časih je bila pa tudi dedna. Županova naloga je bila naznanjati tlako in druge dajatve, časih te tudi pobirati, stati graščaku ob strani pri določevanju višine dajatev, sklicevati kmetiška zborovanja in voditi ljudska sodna zborovanja, ki so razsojala namesto graščaka, oziroma grajskega sodnika v manjših sporih. Skratka: bil je predvsem nekak grajski pomožni gospodarski uradnik in najnižji sodnik (ponekod so jih imenovali zato tudi »šefo« ali »sodin«), obenem pa tudi vaški predstojnik ali starešina. Časih je imelo po več naselbin (župa) enega samega župana, časih sta bila pa tudi v eni vasi po dva (zlasti če je n. pr. spadala ena vas pod dva zemljiška gospoda, tedaj je nastavil vsak svojega). Po večini je imela pa vendar vsaka vas po enega svojega župana. Bil je prav tako kmet kot ostali njegovi sovaščani, v odškodnino za njegove posle mu je pa prepuščal zemljiški gospod navadno

po en grunt zemljišča (imenovali so ga »župnica«) v brezplačni užitek, dočim je moral od svojega lastnega običajno odrajtovati dajatve, kakor vsak drug njegov sovaščan. Časih je bil oproščen tudi tlake ali je užival kake druge ugodnosti, časih so mu pa morali odrajtovati drugi kmetje posebne dajatve (v Knežaku n. pr. vsak posestnik o veliki noči po dve jajci).

Kolikor toliko samouprave je ohranilo tedanje ljudstvo le v s o d s t v u, zlasti ker so že Franki naravnost zahtevali, da se mora ljudstvo sklicevati k javnim sodnim zborovanjem. Zemljiški gospod je bil obenem sodnik svojih podložnikov, vendar je prepuščal razsojevanje posebnemu grajskemu uslužbencu, v manj važnih sporih pa županu. Ti so razsojali večje spore na skupnih zborovanjih podložnikov, imenovanih tudi »veča«, »pravda«, »sodnja« ali »pojezda«. Vršila so se navadno pod vaško lipo ob določenih dnevih v letu (običajno po trikrat) in razsojala v zmislju starih domačih pravnih običajev. Oddane glasove so zarezovali na posebne sodne palice, »rovaš« imenovane. Na podlagi starih navad so večkrat tudi razpravljali, kakšne pravice in dolžnosti imajo podložniki napram zemljiškemu gospodu. Zaključili so jih pa s skupno pojedino, h kateri so morali prispevati vsi podložniki, a sodnikom in zemljiškemu gospodu so morali odrajtovati znatne sodne pristojbine. Na teh zborovanjih so obravnavali in urejali tudi vse skupne gospodarske in zasebne zadeve, kakor popravljjanje potov, postavljanje mejnikov, obiranje sadja, najemanje vaškega črednika, ponočno razgrajanje itd. Sklepe večja so zato pogosto zapisovali in ti so se potem kot obvezne postave kmetom večkrat prebrale, da so jih dobro poznali. Težje kazenske stvari so obravnavala posebna višja (deželska) sodišča. V vinorodnih krajih so reševali spore v vinogradniških zadevah posebni zbori, imenovani »g o r s k e p r a v -

d e «, pri katerih so odločali vinogradniki sami, predsedovala sta jim pa »gorski župan« ali zastopnik zemljiškega gospoda. Tudi tu so razsojali na podlagi starih običajev. Sčasoma so začeli sodbe zapisovati in iz njih so nastali »gorski zakoni« ali »gorske bukve«, ki jih je potem cesar Ferdinand I. l. 1543. potrdil in so dobile s tem obvezno moč. Te gorske pravde so odločevale o vseh zadevah, ki so bile v zvezi z vinogradništvom in kaznovale tozadevne prestopke. Udeleževati so se jih morali vsi prosti in neprosti vinogradniki dotičnega graščinskega okoliša. Ohranile so se prav do začetka XIX. stoletja in v njih je imel naš kmet močno varstvo pred graščakovo samovoljo.

Potrebe srednjeveškega kmeta so bile jako neznatne. Kar je kmet potreboval, je pridelal ali izdelal doma in prav tako tudi graščak, zato se m e s t a kot posebna gospodarska središča dolgo niso mogla razviti. Burna stoletja preseljevanja narodov so preživela le nekatera redka (n. pr. Ptuj), a še ta so bolj ali manj propadla in životarila enako drugim večjim naselbinam. Ker so se pa sčasoma vendarle pojavile potrebe po blagu in izdelkih, ki jih v bližnjem okolišu ni bilo dobiti (n. pr. železo, sol, orožje itd.) ter tudi potujoči prekupci niso mogli ustrezati vsem zahtevam, so se razvili pri nekaterih cerkvah, samostanih ali na drugih prikladnih krajih posebni semanji dnevi, na katerih je ljudstvo izmenjavalo svoje pridelke s tujimi trgovci za njih pritorjeno blago. (Voz je bilo tedaj še jako malo, zato so blago nosili in tovorili.) Taki prostori, katerim so dovoljevali deželni knezi in druge mogočne plemiške rodbine posebne ugodnosti in pravice, so se razvili polagoma v stalna tržišča. Tako so ustanovili Andechs-Meranci Kamnik, Spanheimovci Ljubljano, Kostanjevico i. dr., friesinški škofje Škofjo Loko, Ortenburžani Kočevje, Radovljico itd. Tako je nastala velika večina vseh

naših mest in mestec med XII. in XV. stoletjem, čeprav se nekatera navajajo po imenu že poprej (Krško n. pr. že l. 895., Škofja Loka l. 973.; Ljubljana pa prvič šele l. 1144.). Proti koncu srednjega veka so nekateri vladarji jako podpirali ustanavljanje mest po naših krajih tudi zato, da so dobili z njimi nove trdnjave proti turškim napadom (n. pr. Lož, Črnomelj, Metlika itd.). Ta se na zunaj od navadnih vasi skoro niso ločila drugače kot po obzidju, mitnicah, lastnem sodstvu in malih sejmihi, kajti ležala so proč od velikih trgovskih poti, a njih revne okolice jim niso dajale pogojev za večji razvoj.

Ustanovitelji so imeli od njih stalni vir dohodkov, kajti pobirali so carino, tržne pristojbine, pristojbine za tehtanje itd., zato so jih vneto podpirali in pospeševali naseljevanje v njih z najrazličnejšimi svoboščinami. Imela so svoje lastno sodstvo, svoje stalne sejske dneve, obdana so bila z močnim obzidjem in navadno so smela kovati tudi svoj lastni denar (Ljubljana, Kamnik in Kostanjevica so n. pr. kovali lastni denar že sredi XIII. stoletja). Da bi se prebivalstvo mest hitreje množilo, je navadno veljalo načelo, da postane kmetiški podložnik, čeprav se samolastno preseli v mesto, takoj ali pa vsaj po enem letu bivanja tu prost, razen tega so bili pa ponekod še za krajšo ali daljšo dobo oproščeni davkov. V času vojnih nevarnosti so morali pa okoliški kmetje pomagati meščanom tudi pri graditvi in popravljanju obzidja. V teh tržiščih so se naselili stalni trgovci in obrtniki, katerim so dovoljevali mestni gospodje vedno večje ugodnosti. Da bi povzdignil Novo mesto, je n. pr. predpisal Rudolf IV. za promet s Hrvaškega na Kranjsko in proti morju pot skozi Novo mesto, slično so bila ukazana, oziroma prepovedana tudi različna druga prometna pota. Še bolj važno za kmeta je bilo pa to, da so deželni knezi

omejevali ali pa celo prepovedovali trgovino in izvrševanje raznih obrti izven mest. Nadvojvoda Ernest Železni je n. pr. na prošnjo Kamničanov prepovedal vse gostilne, ki niso ob cestah, farnih cerkvah ali pa ne obstojajo že od nekdanj, in enako je prepovedal ob tej priliki vse trgovanje po kmetih. Vojvoda Friderik je l. 1433. zaradi pritožbe Ljubljančanov, Kamničanov in Kranjčanov prepovedal izvrševanje sploh vseh obrti po kmetih, razen nekaterih redkih, ki so bile izrečno našteje, a še od teh so se smele izvrševati nekatere le v omejenem obsegu (eno miljo okrog Ljubljane, Kranja, Kamnika in Novega mesta n. pr. ni smel biti v nobeni fari več kot po en kovač, krojač, čevljar in gostilničar, okrog ostalih kranjskih mest pa po pol milje). Teh ukazov in prepovedi seveda niso mogli stalno vzdržati, zato so jih sčasoma precej omilili. Kmetom so dovolili, da so smeli v mestih na sejnih trgovati s svojimi pridelki in svojo živino, meščanom so pa še naprej pridržali trgovanje s tujim blagom (finejšim suknom, železom, kolonijalnim blagom itd.). Tako se je iz prvotnega hišnega gospodarstva, v katerem je izdelovala in pridelovala vsaka hiša vse svoje potrebščine doma, proti koncu srednjega veka razvilo tako zvano *mestno gospodarstvo*, pri katerem je kmet prodajal ali izmenjeval svoje pridelke v bližnjem mestu za svoje potrebščine.

S tem se je pojavila tudi večja potreba po *denarju*, ki so ga začeli kovati posamezni mogočni plemenitaši in pa mesta. Pri nas so tedaj plačevali z markami, librami, šilingi in penezi (denarji). Današnje vrednosti tega denarja na splošno ni več mogoče določiti, kajti zavisela je od njegove teže in kraja izdelave. Na Korškem je stala n. pr. l. 1150. ena kmetija, velika 12 oralov, 4 marke. Slično je bilo z *merami*. Rabili so tedaj naši kmetje modije, vagane, škafe, mernike in

korce, toda njih velikost se je vendarle precej razlikovala. V vsaki pokrajini so rabili drugačne po velikosti in marsikdaj si n. pr. merniki niti dveh sosednjih zemljiških gospostev niso bili docela enako veliki.

Ta neenotnost denarja in mer pa tedaj še ni preveč motila, kajti čeprav so že precej računali z denarjem, se je vršilo dejansko kupčevanje vendarle navadno tako, da so zamenjavali blago za blago, (kakor n. pr. tudi za svetovne vojne). Vse gospodarsko življenje je bilo namreč zgrajeno predvsem na kmeta in njegove pridelke, a nositeljica tega gospodarskega življenja je bila zemljiška gospoda. Tudi pretežna večina vseh dajatev se je vršila v blagu (največ v takem, ki se ne pokvari hitro, t. j. v žitu), ki so ga izročali kmetje naravnost svojemu zemljiškemu gospodu, ali pa njegovemu oskrbniku, ki ga je potem odpravil gospodu.

P r o s v e t n o s t a n j e tedanjega kmetiškega ljudstva je bilo seveda še jako nizko. Čeprav so samostani (najstarejši in najznamenitejši so bili v Gornjem gradu, v Stični, v Žičah, v Osojah, v Kostanjevici i. dr.), cerkvene bratovščine in župnije skrbeli za goreče versko življenje in so naši ljudje radi obiskovali božja pota tudi po oddaljenih tujih deželah (Rim, Marijino svetišče v Alt-Öttingu na Bavarskem, Kompostelo na Španskem, Ahen, Kelmorajn itd.) in ustanavljali tam oltarje, večne maše itd., so se vendar večkrat razširjale tudi po naših krajih razne verske zmote in kmet je bil jako vdan vražam in praznoverju. O kaki pismenosti ljudstva seveda še ne more biti nobenega govora, kakor sploh po tedanji Evropi, pač pa je dajalo izraza svojim plemenitejšim notranjim doživetjem z narodno pesmijo in pripovedko ter z okraševanjem svojih cerkva, domačega orodja, obleke itd. Vsi stari opisovalci naših krajev in našega ljudstva radi poudarjajo zlasti veliko ljubezen, ki so jo gojili naši pradedje do svojih starih

slovenskih navad ter svojega slovenskega jezika in le iz tega si moremo razlagati, da se je ohranil naš slovenski narod kljub vsem neugodnim okoliščinam do današnjega dne, dočim so mnogi silnejši in večji popolnoma izginili (n. pr. Obri, Goti itd.).

Tako je torej preživel slovenski kmet srednji vek: z mečem v roki je svoboden zasedel svoje današnje pokrajine, toda svoje svobode ni mogel ohraniti. Prišel je pod nadoblast močnejših Nemcev, ki so prinesli s seboj tudi nov pravni red. Postal je podložnik tujega graščaka, toda dajatve, ki mu jih je moral odrajtovati, so bile tedaj še mile in tudi drugo ravnanje zemljiškega gospoda s kmetom je bilo znosno. Zemljiški gospodje, tuji naseljenci, zlasti pa samostani so visoko dvignili splošno gospodarsko stanje našega kmeta in naših pokrajin, zato se je ljudstvo hitro množilo in vsepovsod je vladalo proti koncu srednjega veka pravo blagostanje. Le žal, da so bili njegovi dnevi že šteti.

V boju za staro pravdo.

1. Pod avstrijskim orlom.

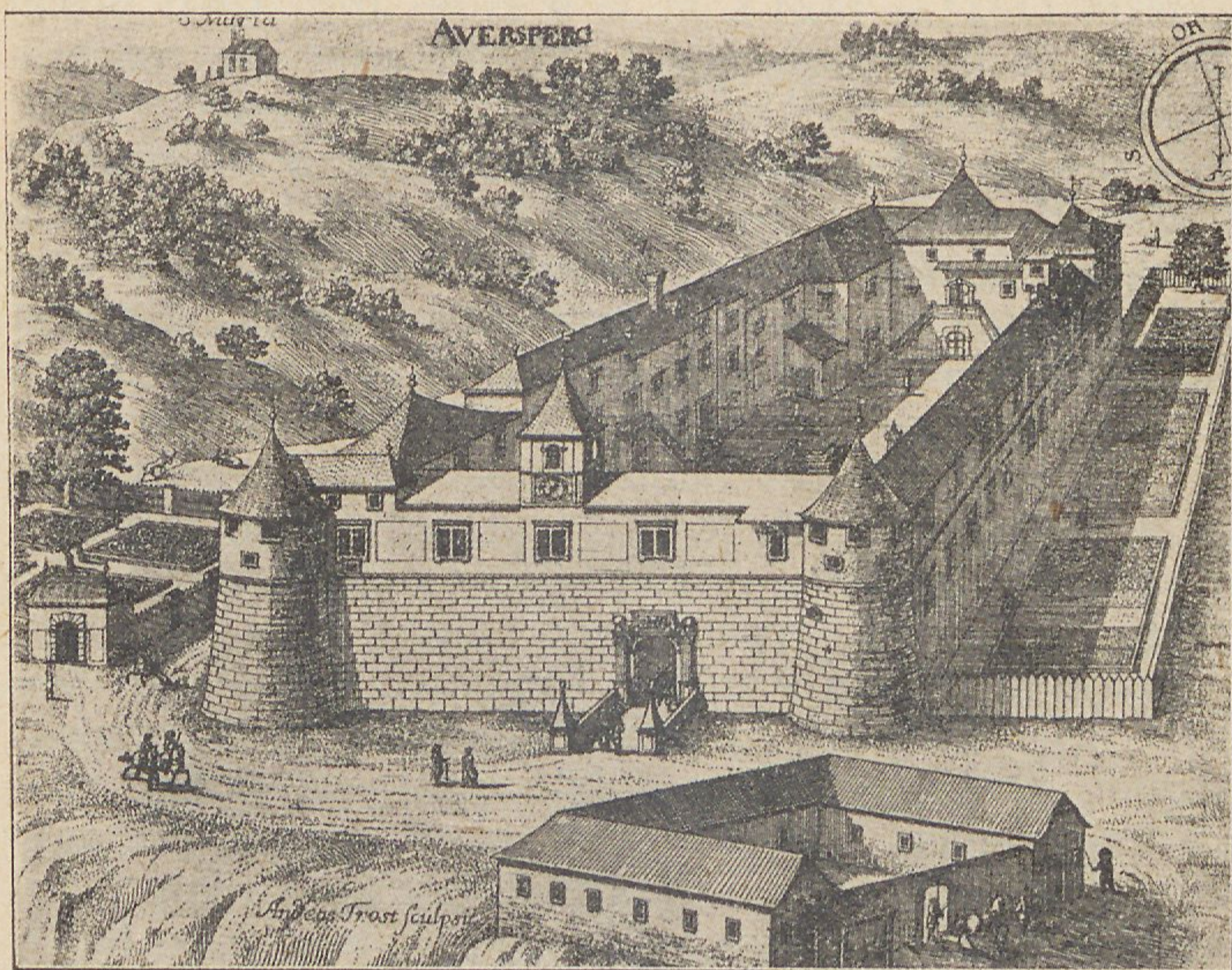
L. 1282. je potrdil tedanji nemški državni zbor kot deželna kneza na Kranjskem, na Štajerskem in v Spodnji Avstriji Rudolfa in Albrehta, sinova cesarja Rudolfa Habsburškega, a že naslednje leto je ta proglasil za njih gospodarja le Albrehta. S tem je prišla večina slovenske zemlje v last H a b s b u r ž a n o v, ki so ji potem vladali nad šest sto let.

Na nemškem cesarskem prestolu so sedeli v prvih stoletjih po smrti Rudolfa Habsburškega različni vladarji iz raznih rodbin, toda njih vpliv na naše dežele je bil jako majhen, zato jih niti omenjali ne bomo. Dejanski gospodarji so bili deželni knezi, in to so bili v večini slovenskih dežel Habsburžani, zato je bila tudi usoda slovenskih dežel poslej najtesnejše zvezana s Habsburškim rodom. Izprva slovensko ljudstvo tudi s Habsburžani ni imelo mnogo opraviti, ker so imele v naših deželah obširna posestva tudi druge bolj ali manj samostojne rodbine (n. pr. grofi Celjski i. dr.). Polagoma so si pa znali Habsburžani z ženitvami, dednimi pogodbami itd. vendarle bolj in bolj razširjati svojo posest in utrjevati svojo oblast. Večji razmah njih moči so jim pa preprečevale ponovne delitve njihovih dežel med posamezne člane rodbine in pa pogosto tudi boji med brati za dediščino očetov. Posamezne slovenske dežele so prehajale zato poldrugo stoletje iz enih Habsburških rok v druge.

Šele proti koncu XIV. stoletja so Habsburžani tesneje združili tedaj že v vojvodine povzdignjene dežele Štajersko, Kranjsko in Koroško, ki so dobile ob tej priliki tudi skupno ime »N o t r a n j a A v s t r i j a«. Tem je zavladala štajerska veja Habsburške rodbine. Najvažnejši vladar iz tega rodu je bil vojvoda Ernest Železni (1411.—1424.), ki je s svojo trdo roko precej ukrotil nasilno plemstvo in iztrebil zopet se razpasle roparske viteze. Njegov sin Friderik, ki je postal l. 1440. tudi nemški cesar, si je po dolgotrajnih bojih priboril bogato dediščino Celjskih grofov, toda ti boji, večletne vojske z ogrskim kraljem Matjažem Korvinom (t. j. iz naših narodnih pesmi in pripovedk znanim »Kraljem Matjažem«) in vedno pogostejši turški napadi so povzročali v slovenskih deželah le opustošenja, draginjo, velike davke in splošno uboštvo. Še važnejši za Avstrijo in za slovenske dežele je bil pa Friderikov sin M a k s i m i l i j a n I. (1493.—1519.). Ta je okrepil dotlej jako rahlo vez med posameznimi avstrijskimi deželami (Gornjo in Dolnjo Avstrijo, Kranjsko, Koroško in Štajersko) ter ustanovil zanje na Dunaju posebno osrednjo skupno vlado. S tem je dobila avstrijska država prvi trdnejši zunanji okvir in tudi prvo skupno notranjo ureditvev, zaradi česar bi skoro lahko rekli, da je ustvaril Avstrijo šele cesar Maksimilijan. Razen tega je po hudih bojih z Benečani pridobil tudi Goriško in jo pridružil svojim ostalim avstrijskim deželam. S tem je bila končno zopet združena velika večina slovenskih dežel pod skupnim vladarjem in v skupni državi.

Po Maksimilijanovi smrti je prevzel vlado v vseh avstrijskih deželah njegov sin F e r d i n a n d I. (1526. do 1564.), ki si je pridobil tudi Ogrsko, Hrvaško in Češko ter s tem razširil meje avstrijske države že skoro do onega obsega, ki jih je imela potem do svetovne vojne. Voditi je moral silne boje s strašno turško močjo,

v notranjosti so pa slabila moč države ljuta verska nasprotstva med katoličani in protestanti. Ta niso ostala prihranjena tudi nam Slovencem. Še bolj se je širilo protestantovstvo po naših deželah za vlade Ferdinando-vega sina Karla, ki se zaradi stalne turške nevarnosti

Mogočen grad iz XVII. stoletja (Turjak).

ni upal preostro postaviti po robu protestantovskemu plemstvu. Z vso odločnostjo je nastopil proti novi veri šele njegov sin Ferdinand II. (1595.—1637.) in jo v nekaj letih tudi res skoro iztrebil iz naših dežel.

Ob tej priliki je bila tudi globoko omajana dotlej skoro neomejena moč plemstva in deželnih stanov, glavnih podpornikov protestantizma. Turški navalili so

začeli proti koncu Ferdinandove vlade sicer polagoma ponehavati, zato so pa pretresali slovenske dežele novi kmetiški upori.

Vse te nadloge so trle naše dežele tudi za vlade njegovega naslednika *Ferdinanda III.* (1637. do 1654.). Tedaj je bila z westfalskim mirom sicer končana strašna tridesetletna vojna, toda že Ferdinandov sin, cesar *Leopold I.* (1657.—1705.), se je zapletel zopet v dolgotrajne vojne s Turki. Pregnal jih je z velikega dela Ogrske in Hrvaške ter tako oslabil njih moč, da so imele slovenske dežele poslej pred njimi mir. Kravavela je pa njegova država zaradi številnih uporov in drugih vojn, ki so nalagale tudi našim, že itak do skrajnosti izčrpanim deželam huda bremena. Ogrski uporniki, »kruci« imenovani, so ponovno pustošili zlasti po vzhodnih slovenskih pokrajinah, a številnih vojaških čet, ki so prehajale skozi naše dežele na vojno na Španskem, se je balo ljudstvo skoro prav tako kakor poprej turških navalov. Vse to se je ponavljalo tudi pod kratkotrajno vlado njegovega sina *Jožefa I.* Šele Jožefov brat, cesar *Karel VI.* (1711.—1740.), je po mnogih hudih in dolgih vojnah priboril polagoma svoji državi tako potreben mir. Vneto je podpiral zlasti gospodarsko povzdigo svojih dežel in že skoro izkrvaveli narodi so si polagoma začeli celiti globoke rane, ki so jim jih zasekala poslednja tri stoletja. Razširil in dvignil je moč Habsburške vladarske hiše do njenega vrhunca, razen tega je pa skušal s tako zvano pragmatično sankcijo tudi utrditi notranjo vez med posameznimi avstrijskimi deželami. Te želje so se mu izpolnile le deloma, kajti njegova hči, cesarica *Marija Terezija*, s katero se začenja docela nova doba v zgodovini slovenkega kmeta, je imela prestati še mnogo naporov, preden se je mogla docela neovirano posvetiti globokemu notranjemu preurejevanju svoje države.

2. Turški navali.

Spomin na Turke živi še dandanes v našem ljudstvu, saj mu morda nihče v zgodovini ni prizadejal toliko gorja, kot ta krvi in plena željni narod. Skoro tri sto let je leto za letom plenil in požigal naše vasi ter odganjal desetisoče s seboj v sužnost.

Turki so bili začeli vdirati iz Azije v Evropo že sredi XIV. stoletja, si podvrgli najprej Bolgare, premagali na Vidov dan l. 1389. Srbe na K o s o v e m p o l j u in udarili že dve leti nato prvič čez Savo na Hrvaško, a l. 1396. so stopili p r v i č t u d i n a s l o v e n s k a t l a ter požgali Ptuj in okoliške vasi. Dvanajst let nato so pridirjali preko Hrvaške prvič tudi na Kranjsko ter strašno opustošili Belo Krajino, l. 1415. so pa prodrli čez Kočevje in Ribnico že prav do Ljubljane. Po teh prvih napadih so imele potem slovenske dežele skoro pol stoletja mir pred njimi, kajti v prvi polovici XV. stoletja so imeli Turki dovolj opravka z urejevanjem svoje lastne države in utrjevanjem svoje moči na Balkanu. Podvrgli so si namreč v tej dobi ves Balkan s Carigradom vred. Z uničenjem bosenskega kraljestva je padel l. 1462. zadnji branik krščanstva na Balkanu in Turki so razširili svojo oblast prav do Save. B o s n a pa je bila odslej glavno izhodišče turških roparskih tolp v sosednje dežele, zlasti na Hrvaško in na Slovensko.

Prvič so se po teh dogodkih prikazali Turki v naših krajih zopet l. 1469. Tedaj je vdrl turški paša Ezebeg z 20.000 možmi na Hrvaško, krenil proti hrvaškemu Primorju, od tu pa zavil na Kranjsko. Na binkoštno nedeljo se je utaboril pri Metliki, divjal ves teden po okolici, nato je pa dirjal en del čez kočevsko proti Ljubljani, drugi pa proti Žužemberku in Kostanjevici, nakar so se z ogromnim plenom vrnili nazaj v Bosno. Istega leta so prihrumeli potem k nam še parkrat ter

plenili, morili in požigali po Kranjskem, Goriškem in Štajerskem. Tako so že tega leta požgali pri nas nekaj sto mest, trgov in vasi, odpeljali v sužnost 20—30.000 ljudi, na tisoče jih pomorili, s seboj pa odnesli silne množine plena. Vest o strašni nesreči, ki je zadela slovenske dežele, je vzbudila pozornost celo v Rimu in papež je naklonil posebne odpustke tistim, ki bi branili Slovensko krajino (Dolenjsko) pred neverniki.

Odslej so prihajale turške tolpe k nam skoro p o l s t o l e t j a b r e z p r e s l e d k a, pogosto celo po večkrat na leto (leta 1530. n. pr. petkrat). V začetku XVI. stol. so postali vsaj večji turški navalni nekoliko redkejši, toda obnovili so se zopet za vlade cesarja Ferdinanda I. Tedaj je vladal Turkom sultan Sulejman Veliki, ki je razširil in utrdil svojo oblast v Dalmaciji, v Slavoniji, na Hrvaškem in v južni Ogrski. Njegov napad na sam Dunaj l. 1529. se je sicer ponesrečil, zato so pa turške tolpe tem bolj divjale po južnih pokrajinah države, zlasti po hrvaških in slovenskih. Razni vladarji so ponovno skušali z vojnimi pohodi streti turško napadalno silo in z mirovnimi pogodbami doseči svojim izkrvavelim južnim deželam tako potrební mir, toda ro-pa željni paše v obmejnih turških pokrajinah se zato niso mnogo zmenili in so z manjšimi krdeli še naprej vdirali v naše dežele. Hud poraz bosenskega paše Hasana l. 1593. p r i S i s k u, s katerim se je dotedanja vojna sreča tudi odvrnila od Turkov, je za kratek čas zopet odvrnil vsaj večje turške pohode v naše kraje.

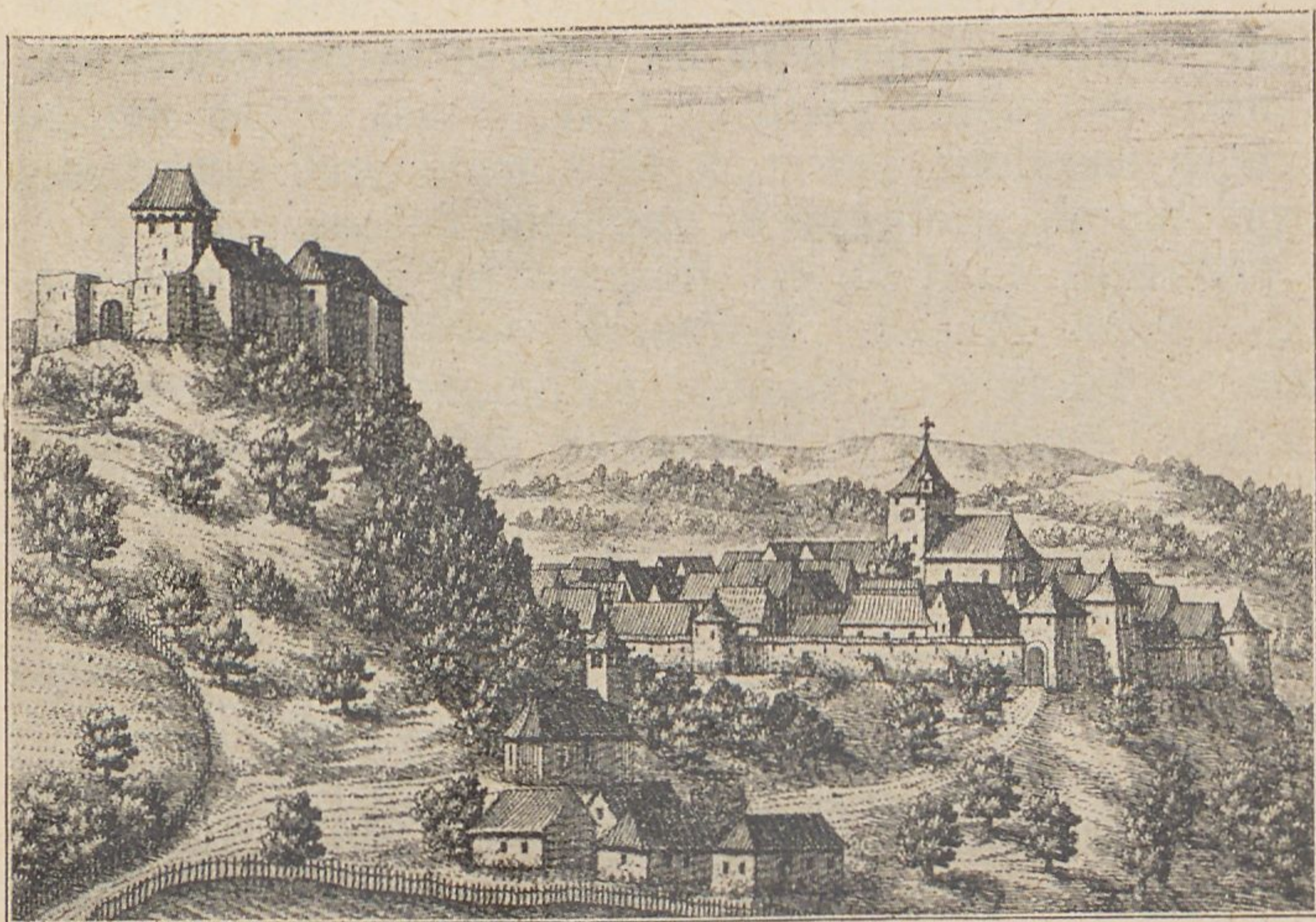
V začetku XVII. stoletja je pa začela turška sila vendarle polagoma pojemati. Manjša krdela so sicer še vedno vdirala v naše dežele, vendar so jo tudi hitro zapuščala. Cesar Leopold I. je skušal sredi XVII. stoletja potisniti Turke nazaj čez Donavo in Savo. Kljub uspešnim bojem se mu to ni takoj posrečilo. Turški veliki vezir Kara Mustafa se je napotil l. 1683. še enkrat z

velikansko vojsko celo proti samemu Dunaju, a bil je popolnoma pobit. Proti koncu stoletja je potem princ Evgen iztiral Turke iz vseh starih avstrijskih dežel in jih zasledoval celo globoko v Srbijo in Bosno. Tedaj je bila nekoč tako strašna turška sila končno zlomljena. L. 1699. so morali skleniti s cesarjem mir in odslej se je le redkokakaka bosenska tolpa še upala preko meje. Tudi slovenske dežele so lahko začele celiti rane, ki jim jih je tri sto let zadajal strašni turški meč.

V prvih časih turških navalov so bile naše dežele skoro brez obrambe. Moč vladarjev je bila le majhna, imeli so le neznatne stalne vojske in bili so zavzeti še z raznimi drugimi posli. Zato Turki izprva sploh niso naleteli na nikak odpor. Ko je začela postajati turška nevarnost vedno večja, so začeli po naših deželah hitro popravljati stara in zanemarjena mestna obzidja. Da bi ustvaril v obmejnih pokrajinah še nove trdnjave proti Turkom, je podelil cesar Friderik mnogim, sicer neznatnim krajem mestne pravice. Tako so postala mesta n. pr. Lož, Višnja gora, Krško itd. Cesarji in deželni stanovi so začeli uvajati nove »turške davke« za najetje in oborožitev večjega števila stalnih brambovcev, toda vse to je izdalo le malo. Turki so se pojavili na svojih lahkih konjih kakor blisk. Če si niso osvojili mesta pri prvem naskoku, ga navadno niso oblegali, temveč plenili in morili po okolici, nato pa zopet oddirjali, da nihče ni vedel ne kod ne kam. Prihajali so navadno ob Savi mimo Brežic in po dolini Krke, ob Kolpi čez Kočevje in Ribnico, čez Ptujsko polje ali pa iz hrvaškega Primorja. Preden se je zbrala cesarska ali plemiška vojska, so bili z bogatim plenom že davno zopet čez mejo.

Kako silno so trpele slovenske dežele v tisti dobi, nam pričajo razna poročila sodobnikov. O silovitem turškem napadu l. 1471. je pisal tedanji celjski

mestni stotnik: »Lepa opatija Stična je razrušena, Pleterje v razvalinah, Jurklošter, dva samostana v Savinjski dolini, dva v ljubljanskem predmestju razdejana, Velesovo in Mekine oropane, nune odpeljane. Na Kranjskem so ljuti sovražniki razrušili in požgali blizu 40, na Štajerskem 24 cerkva, iz prve dežele so odgnali 10.000, iz druge 5000 duš, 5 trgov in 200 vasi so oro-

Slovensko mestece v XVII. stoletju (Višnja gora).

pali in razdejali. Kamorkoli so prišli, je bilo vse požgano in pokončano.« Neki tedanji koroški župnik piše o turškem navalu l. 1473. na Koroško med drugim: »Kamor koli je pogledalo oko, povsod je bilo videti le goreče vasi, oskrunjene cerkve in brez števila ubitih kristjanov, zlasti otrok. Kakor v posmeh so tirali turški roparji dolge vrste ljudi, okoli 2000, vsakovrstne domače živine in velike tovore ugrabljenega blaga mimo mesta Ce-

lovca.« Naslednje leto so pa pisali kranjski deželni stanovni samemu p a p e ž u p i s m o, v katerem so med drugim poudarjali: »...in tudi tista pomoč, ki nam je došla, je prišla prepozno. Zato je turški sovražnik osemkrat pridrl z veliko množico v našo deželo, jo požgal in tako opustošil, da se mora smiliti Bogu, Vaši svetosti in vsakemu kristjanu. Kaj nas pa čaka, ako nam še sedaj kristjani ne pridejo na pomoč? Nič drugega, kot da se bomo mi Kranjci in prebivalci Slovenske pokrajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogo drugih sosednjih pokrajin, ki z nami vred enako silo trpe, morali vzdigniti in zapustiti deželo...«

Pomoči ni bilo od nikoder in Turki so postajali od leta do leta predrznejši, zlasti ker so se medtem že dobro seznanili z našimi kraji in navadami. Leta 1475. je n. pr. bosenski paša Ahmet izvedel, da se zbere ob Miklavževem semnju na Muljavi pri Stični izredno mnogo ljudstva z vse Dolenjske. Pridrl je z močno četo nad iznenadene sejmarje, jih deloma pobil, okoli 4200 oseb obojega spola pa odvedel s seboj v sužnost. Ob priliki velikega turškega pohoda v Furlanijo dve leti pozneje je bila baje videti pokrajina med Sočo in Piavo kakor ognjeno morje, kajti iz več kakor 100 vasi se je naenkrat dvigal ognjeni plamen proti nebu. O turškem navalu l. 1480. na Koroško in Štajersko piše sekovska župnijska kronika med drugim: »...božje hiše so izpremenili v hleve, kjer so plesali in počenjali najostudnejše razuzdanosti. Duhovnike so sežigali, jih utapljali ali drugače morili, mnogo so jih odgnali v bridko sužnost. Po mnogih krajih so može in žene z družino vred zvezali in jih tirali s seboj. Novorojeno deco so materam trgali, morili in metali čez plotove... Velika žalost in revščina je bila v vsej deželi. Nič ni pomagalo ne jokati ne prositi. Nihče ni bil varen življenja, ne na hribih in ne v dolinah, niti

na planinah, ako ga Bog sam ni otel. Povsod je bilo na kupe ubitih živali in umorjenih ljudi in ni ga bilo, da bi jih zagrebel. Psi in volkovi so se gostili. Po hribih so mrtva trupla ležala v vodnjakih, ali gnila na prostem, le na pol zakopana. Nastal je tak smrad, da ga ljudje niso mogli več prenašati.«

V tej strašni stiski je bil prepuščen slovenski kmet večinoma sam sebi. Posamezni vladarji so skušali sicer z raznimi ukrepi zavarovati mejo pred turškimi roparji,

Turški vojaki.

toda dosegli so le malo. V drugi polovici XV. stol. so skušali osnovati domačo d e ž e l n o b r a m b o, nalagali so v to svrho občutne davke, ki jih je moralo plačevati vse prebivalstvo od graščaka do berača, v nevarnosti so morala mesta, trgi, samostani in zemljiška gospodstva postaviti določeno število vojakov, toda pomagalo je to le malo. Hitrih turških jezdecev ni bilo že davno nikjer, ko se je neokretna deželna bramba zbrala. Pozneje so si skušali pomagati s s t a l n o n a j e t o v o j-

s k o, ki so jo morale vzdrževati slovenske dežele same, toda tudi ta se ni obnesla. Tuji, razbrzdani najemniki pogosto niso bili nič boljši od Turkov in so prav tako brezobzirno ropali in surovo nadlegovali prebivalstvo kot Turki. Večkrat so zato deželni stanovi vladarja sami prosili, da jih reši takih »varuhov«. Končno so začeli graditi na vsem ozemlju proti turški meji močne t r d n j a v e, tamošnje ozemlje so pa v XVI. stoletju izpremenili v tako zvano »Vojaško krajino« z vojaško izvežbanim prebivalstvom, a ob vsej slovensko-hrvaški meji je bila postavljena stalna vojska, ki je v nevarnosti prihitela na pomoč. Središče teh obrambnih naprav je bilo v Karlovcu. Med poveljniki navedenih obrambnih čet in naprav so se jako odlikovali tudi mnogi plemiči s Kranjske in slovenske Štajerske, kakor Lenkovič, Kacijanar, Herbart ter Andrej Turjaški itd. Ti so razbili nešteto turških tolpe in večkrat na čelu svojih slovenskih in hrvaških čet tudi sami vdirali na turško ozemlje, kjer so vračali Turkom milo za drago. Na ta način so postali proti koncu XVI. stoletja turški napadi v slovenske dežele mnogo redkejši in zlasti večje tolpe so se le težko ognile budnim očem brambovcev.

Slovensko k m e t i š k o l j u d s t v o, ki je bilo v prvi vrsti prizadeto od neprestanih turških napadov, se pa seveda ni zanašalo le na pomoč vladarja in drugih oblasti, temveč si je skušalo že zgodaj pomagati tudi samo. Kjer ni bilo v bližini utrjenih mest in gradov, so začeli že proti koncu XV. stoletja postavljati na nizkih gričkih trdne stolpe in jih obdajati z močnim obzidjem, kamor so v nevarnosti lahko hitro zbežali. Če je pa stala domača cerkev na ugodnem kraju, so navadno utrdili kar to in tako je nastalo povsod po Slovenskem vse polno zasilnih trdnjav, ki so se imenovale t a b o r i. Od teh so se nam mnogi ohranili še do današnjega dne (n. pr. v Logatcu, na Šmarni gori, v Šmartnu, v

Tuhinju, v Preddvoru, v Št. Jurju pri Grosupljem, v Trebnjem, v Semiču, v Žalcu itd.). Enako so si uredili tudi poročevalsko službo. Na določenih hribih so bili nagromadeni kupi lesa. Če se je pojavil v deželi Turek, je stalni čuvar to » g r m a d o « zažgal (mnogi taki vrhovi nosijo še dandanes ime »Grmada«). Njeni plameni so opozorili čuvarja na naslednjem hribu na pretečo nevarnost in takoj jo je zažgal tudi ta. Tako je šlo od hriba do hriba in v nekaj urah so zagoreli kresovi po vsej deželi ter opozorili ljudstvo, da se je pripravilo na prihod strašnega sovražnika. Živino so pogнали v gozdove ali v planine, otroci, žene in starčki so se skrili v tabor, kjer so prosili Boga pomoči, možje, fantje in večkrat tudi dekleta so se pa postavili za obzidje, kjer so skušali odbiti turški napad in tako rešiti vsaj življenje. Ker je bilo turškim tolпам le do ropu, so skušale s par drznimi naskoki tabor osvojiti. Če se jim je to posrečilo, so šibkejše oblegance pobili, ostale pa odgnali v sužnost, če so bili pa odbiti, so oplenili le zapuščeno vas, nato pa oddirjali naprej. Še dandanes je ostalo našemu ljudstvu v živem spominu nešteto zgodb, ki nam nazorno pripovedujejo o različnih pripetljajih v taborih (n. pr. Turki na Muljavi itd.). Pogosto se je pa seveda tudi dogodilo, da so pridrli Turki tako neopaženo in tako naglo, da so iznenadili ljudstvo pri najmirnejšem delu na polju, sredi pokojnega spanja, na semnju itd. Tedaj je bilo seveda pokončano vse, karkoli je dosegla kriva turška sablja.

Tako je trepetal in se branil slovenski kmet strašnega turškega sovražnika cela tri stoletja. Koliko so slovenske dežele spričo teh neprestanih napadov trpele, se ne da popisati. Zgodovinarji trdijo, da so odpeljali samo iz naših krajev nad sto tisoč ljudi v sužnost, zlasti otrok, ki so jih vzgajali potem v strašne j a n i č a r j e ali pa prodajali po azijskih in afriških tržiščih. Najmanj

toliko ljudi so tudi pobili. Dočim sta bila graščak in meščan kolikortoliko varna za svojim obzidjem, je bil pa kmet z vsem svojim imetjem vsako uro izpostavljen grabežljivosti tujih roparjev. Upepeljenih je bilo na stotine slovenskih vasi, mnoge celo po večkrat in na stotine kmetij je ostalo sploh brez gospodarja in obdelovalca. Menihi v Bistri so prosili nekoč za odpis davkov in utemeljevali svojo prošnjo s tem, da jim Turki niso le vsega uničili, temveč odvedli s seboj v sužnost tudi vse podložne kmete. Kmetje so trumoma zapuščali svojo zemljo in se selili v mesta. Prišlo je celo tako daleč, da so ljudje resno mislili popolnoma zapustiti domovino ter si poiskati v tujih deželah mirnejših selišč.

3. Pod valptovim bičem.

V drugi polovici srednjega veka dobro stoječi slovenski kmet je začel zaradi neprestanih turških navalov proti koncu XV. in tekom XVI. stoletja naglo propadati in v naših deželah je zavladala povsod velika beda. To so povečale še m n o g e d r u g e v o j s k e, ki so divjale v tisti dobi po naših krajih. Najprej so izbruhnili dolgotrajni boji med Habsburžani in vdovo po zadnjem Celjskem grofu, v katerih je trpel največ kmet. Enako je nosil kmet najtežjo pezo tudi v drugih medsebojnih bojih plemstva, kajti gospod se je zaprl v svoj trdni grad, a nasprotnik se je skušal znositi nad njegovim imetjem, to je nad podložniki. V začetku XVI. stoletja so se zapletli cesarji v dolgoletne boje z Benečani za posest Goriške in tedaj so beneške čete zopet neusmiljeno pustošile slovenske vasi po vsej zapadni Sloveniji. V prvi polovici XVII. stoletja je tudi naše ljudstvo močno občutilo tridesetletno vojno. Naše dežele so morale prispevati zanjo velike denarne dajatve, mnogo vojakov ter prezimovati številne polke podivjanih t u j i h n a j e m n i k o v (pri nas so jih nazivali tudi »žolnirje«).

Ti so se ponašali večkrat hujše kot pravi sovražniki, jemali kmetom vse, karkoli jim je prišlo pod roke.

Spričo vseh teh nadlog je ostalo zapuščenih in neobdelanih premnogo kmetij, drugod je pa vladalo največje siromaštvo, kajti kar niso pobrale vojske, so pa uničile še kobilice, kužne bolezni, potresi in razne druge nesreče, ki so tolikokrat obiskovale naše dežele.

Kljub vsej tej bedi so bila pa tudi druga bremena kmetov vedno hujša. Vojske so povzročale zlasti vedno nove in nove davke. Že l. 1461. so uvedli posebni »turški davek«, ki je znašal po 16 denarjev od vsake koče in po 60 denarjev od grunta. Štirinajst let nato so uvedli »tedenski vinar«, ki ga je moralo plačevati vse prebivalstvo brez razlike. Skoro vsako zasedanje deželnega zbora je določilo kake nove davke in za cesarja Leopolda je prišlo tako daleč, da so morali plačevati že celo posli po 6 krajcarjev od vsakega goldinarja svoje plače, cerkvam so pobrali večino dragocenosti, večji posestniki so morali pa na svoje stroške postavljati določeno število vojakov. Ker so bila mesta v naših deželah le slabo razvita, je morala nositi skoro vsa bremena seveda le zemljiška posest. Da bi še bolj povečali svoje dohodke, so uvajali vladarji tudi vedno nove carine, mitnine in mostnine, kar je zaviralo še ono malo trgovine, ki je preživela turške napade. V posebno hudih stiskah so kovali vladarji še manj vreden denar, kar je povzročalo razvrednotenje denarja, veliko draginjo in druge gospodarske pretrese.

Splošno bedo, ki je vladala po naših deželah v tistih stoletjih, so pa le malo upoštevali tedanji zemljiški gospodje. Na deželnih zborih so se sicer večkrat pritoževali čez visoke davke in izjavljali, da jih »ubogi kmet« ne more zmagovati, toda le iz sebičnosti, kajti pogosto so pobirali še več in obdržali razliko zase. Tudi med plemstvom se je namreč izvršila na prehodu

iz srednjega veka v novi vek prav velika izprememba. Najprej je iznajdba smodnika nadomestila v vojnah viteze z najemniki, ki so služili za dobro plačilo vsakemu, kdor jih je najel. Del plemstva je sicer še služil na poveljniških mestih v vojski, toda večina se je začela v mnogo večji meri nego dotlej posvečati svojemu lastnemu gospodarstvu, to je obdelovanju zemlje. Ker so bili v tistih časih odkriti novi deli sveta (Amerika) in so pogumni mornarji izsledili neposredna pomorska pota v bogate vzhodne dežele (v Indijo), odkoder so privržali dotlej neznana bogastva in čare, se je začela dotledanja skromnost vsepovsod umikati želji po razkošju in uživanju. To je porajalo vedno večjo potrebo po denarju, ta pa po trgovanju. Obtok denarja se je jako povečal in vse je hrepenelo po njem. Kmet je moral gledati, da je čim največ svojih pridelkov vnovčil, da je dobil denar za davke, gospod je potreboval denar za udobnejše življenje in za zadovoljitev dotlej neznanih potreb, a vladarji so rabili denar za vzdrževanje najemniških vojsk. Velik del grajskih gospodstev v naših krajih je bilo last deželnih knezov in tujih velikašev, ki so jih pa dajali v zakup nižjim plemičem, zato so morali ti gledati, da so prigospodarili zakupnino in poleg tega še sredstva za svoje udobno življenje. Tako sta stopila v XV. in XVI. stoletju v ospredje novega gospodarskega življenja **d e n a r i n t r g o v i n a**, ki sta bila v srednjem veku še malo razvita, kajti kmetiška hiša in plemiški grad sta pridelala in izdelala pretežno večino svojih potrebščin sama doma, kar sta pa potrebovala od drugod, sta pa zamenjala za svoje pridelke (to je bilo tako zvano **b l a g o v n o g o s p o d a r s t v o**). V mestih je napredovala ta izprememba hitreje, po kmetih seveda počasneje, toda občutil jo je pa kmet vsaj posredno jako hitro. Dotlej je namreč terjal zemljiški gospod od podložnika le toliko, kolikor je potre-

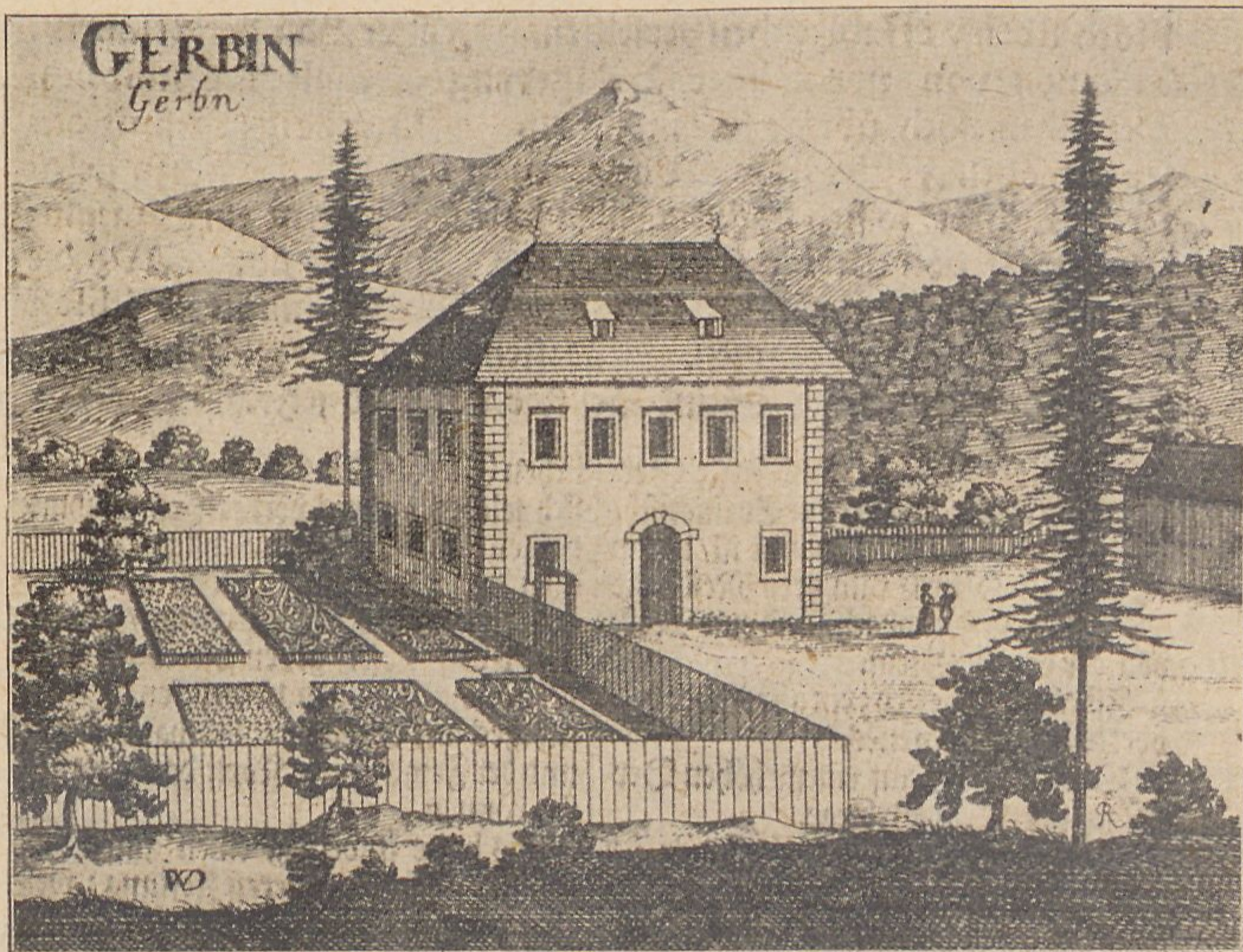
boval zase, sedaj so se pa razvila mesta in je lahko dajatve svojih podložnikov tudi prodajal v mesta za denar. Denarja pa ni nikomur nikoli preveč.

Ves ta izpremenjeni način življenja je tudi povzročil, da se zemljiški gospodje niso več zadovoljevali, le z ono množino dajatev od svojih podložnikov, ki so jo neobhodno potrebovali za udobno preskrbo svojih rodbin in služinčadi, temveč so začeli polagoma stremeti za tem, da si prigospodarijo čim največ. To so skušali doseči na ta način, da so na eni strani p o v e č e v a l i s v o j e l a s t n o g o s p o d a r s k o z e m l j i š č e, na drugi strani pa nalagali tudi podložnikom vedno večja bremena. Prilaščali so si zlasti edino pravico do gozdov in planin ter prepovedovali izsekavanje gozdov. Mnogo kmetij, ki so ostale prazne zaradi sovražnikovih opustošenj ali pa zaradi kužnih bolezni, niso oddali novim kmetiškim rodbinam, temveč so jih priklopili onemu zemljišču, ki so ga obdelovali sami, marsikaterega kmeta so pa z istim namenom tudi pregnali z njegove grude. Čeprav so marsikako tako kmetijo razdelili potem tudi na dve novi, se je število podložnikov na splošno vendarle zmanjšalo, grajska lastna zemljišča so se pa povečala, zaradi česar je odpadlo potem tudi na podložnike neprimerno več t l a k e nego dotlej. Uveljavilo se je naziranje, da se more zemljiški gospod neomejeno posluževati delovne sile svojih podložnikov in graščak ga je pogosto poklical na tlako, ko je imel doma največ dela. Dočim je znašala v drugi polovici srednjega veka tlaka navadno le po kakih 12 dni na leto, so jo pa v začetku novega veka dvigali tako, da je znašala tudi po 150, 200, 250 in še več dni v letu, torej skoro vse delovne dni. Res je, da je moral na tlako navadno en sam iz vsake podložne hiše, a ker ni bilo denarja za posle, se je tudi izguba te delovne sile jako poznala. Pri vozni tlaki so morali podložniki razen tega pogosto

plačevati še sami vse visoke mostnine, mitnine itd. ter skrbeti na poti za svojo prehrano. Zaradi mnogih kmetiških uporov je cesar sicer večkrat izdajal odredbe, da naj se kmetov ne preobremenjuje s tlako, toda gospoda se nanje ni ozirala. Da bi jim spričo teh novih bremen podložniki ne pobegnili, so še bolj omejili svobodo kretanja podložnikov in prepovedali vsako samolastno preseljevanje ali izseljevanje. Dovoljenja za izselitev je dajal zemljiški gospod in podložnik je moral plačati za to primerno odkupnino.

Ker pred topovi, ki so jih začeli uvajati z iznajdbo smodnika, tudi najmočnejši gradovi na gričih niso bili več varni, so jih začeli zemljiški gospodje v začetku novega veka polagoma opuščati in si graditi po dolinah udobne graščine, navadno štirioglate, z dvoriščem v sredini in stolpiči na oglih (za enega najlepših takih gradov je veljala Soteska ob Krki), bogatejši pa razen tega še razkošne palače po mestih. Dočim so bili gradovi navadno preprosti, a življenje v njih skromno, so pa skušali opremiti nove graščine s čim večjim sijajem: dragim pohištvom, slikami, posodjem itd. Vdajali so se potratu v obleki in hrani, prirejali razkošne gostije in popivanja, začeli stremeti po čim večji izobrazbi in si za to nabavljati dotlej nepoznane knjižnice, potovali so radi v tuje dežele itd. Vse to je stalo mnogo denarja, ki so ga skušali iztisniti seveda iz podložnikov. Predvsem so začeli strogo izterjevati vse v urbarjih določene davke in jih ob vsaki priliki še poviševati, razen tega pa uvajati še nove. Tako so zlasti zvišali žeribene in sodne pristojbine in mrtvaščino. (Ta je navadno znašala najlepšega vola in 1 jagnje.) Seveda je moral plačati določeno pristojbino (Leykauf, likof) tudi sin (navadno najmlajši), ki je prevzel gospodarstvo za umrlim očetom. Prav tako so morali odrajtovati posebno pristojbino v znak počestčenja zemljiškega gospoda. Ta

pristojbina je znašala n. pr. v ribniškem gospodstvu za polgruntarja 1 cekin, za velike gruntarje pa 3—6 cekinov. Ker je bila odrasla mladina po starem pravu dolžna služiti določeno dobo v gradu za posle, so začeli pobirati od onih, ki jih niso rabili zase in so delali drugod, posebne pristojbine, čeprav so pomagali le

Skromna graščina iz XVII. stoletja.

doma staršem. Za mnogoštevilno živino, ki so jo graščaki redili, pogosto niso imeli dovolj velikih hlevov, zato so jo oddali en del časih kratkomalo podložnikom, da so jim jo morali rediti čez zimo, kjer pa so imeli kmetje sočne planine, so jim jo pa oddali tudi čez poletje, da so jo morali pasti na svojih pašnikih. V pridobivanju novih virov dohodkov so bili kaj iznajdljivi.

Tako so se podložniki smeli n. pr. posluževati le graščakovega mlina, gostilne i. dr. in graščak je lahko potem navijal cene kakor je hotel. Po mnogih krajih so si prilastili graščaki izključno pravico kuhanja žganja, varjenja piva itd., kar so lahko potem prodajali podložnikom po tisti ceni, ki so jo določili sami. Najhujši udarec za kmeta je bil pa ta, da so si marsikje prilastili izključno pravico do nakupa vseh kmetiških pridelkov in p r e p o v e d a l i na svojem ozemlju vsako drugo trgovanje. Posledica tega je bila, da je moral prodajati kmet svoje pridelke le svojemu graščaku. Tako so si prisvojili zlasti vso trgovino z žitom, ki so ga najlaže prodajali z velikim dobičkom naprej, pekrom in drugim trgovcem so pa strogo prepovedali, da bi ga kupovali naravnost od njih podložnikov. Pa to še ni bilo vse, kajti na drugi strani so graščaki vsiljevali kmetom, da so morali od njih kupovati razne potrebne in nepotrebne stvari. Na ta način so dobro vnovčili pokvarjeno meso, pijače in sploh vse, česar niso mogli graščaki sami porabiti ali prodati v mesta. Zaradi tega so podložnike naravnost silili k raznim gostijam ob vseh mogočih prilikah (n. pr. ob krstu, ženitvi, smrti itd.), ki so prišle od tedaj posebno v navado. Večkrat se je celo zgodilo, da so pred tako gostijo za majhen denar pokupili od svojih podložnikov vse potrebščine, da so jim jih potem za gostijo lahko prodali nazaj za dvakratno in trikratno ceno.

Tem bremenom so se pridružili končno še vedno višji d r ž a v n i i n d e ž e l n i d a v k i, ki so jih začeli uvajati šele proti koncu srednjega veka. Ti so bili izprva majhni, v začetku novega veka so pa hitro naraščali od leta do leta. Zlasti hudi so bili oni, ki so jih naložili vsemu prebivalstvu brez razlike, kakor »tedenski vinar«, »životna štibra« itd. Pri zadnjem je moral plačevati n. pr. škof po 40 goldinarjev, svobodni posestnik po

1 goldinar in celo berači po 2 vinarja. Glede plačevanja davkov je bilo urejeno tako, da je moral plačati graščak zase in za vse svoje podložnike. Seveda jih je potem graščak izterjal od podložnikov, pri tem pa pobral pogosto celo več nego mu je šlo. Kmet navadno ni verjel, da mu je naložil te davke vladar, temveč jih je smatral kot nove krivice svojega graščaka.

Ker kmet ni imel denarja, so nastopali graščaki pogosto z največjo strogostjo in tudi s surovostjo, da so dobili od podložnikov vse, kar so zahtevali. Ker je med gospodo nekdanja bogaboječnost jako pojemala in je stremelo vse le za bogastvom in razkošnim življenjem ne glede na potrebe bližnjega, tudi beda podložnikov ni vzbujala navadno nobenega usmiljenja. Zlasti so ostali našemu ljudstvu do današnjega dneva v slabem spominu tako zvani »valpti« in »flegarji«. To so bili nekaki veliki hlapci, časih pa tudi grajski oskrbniki, ki so prihajali s podložniki v mnogo večji stik nego graščaki sami in so vodili ter nadzorovali vse grajsko gospodarstvo. Najslabše je bilo navadno po onih krajih, kjer zemljiški gospod sploh ni živel med svojimi podložniki in so bili ti izročeni le oblasti valptov, kajti mali graščaki, ki so živeli sredi ljudstva in prihajali z njim v bližje stike, so z uvidevnejšim ravnanjem vendarle že glede na lastno korist skušali ohraniti delovno in plačilno silo svojih podložnikov. Pogosto je bil glavni cilj valpta, da si je s hlančevsko uslužnostjo napram svojemu gospodu ter s čim tršim postopanjem s podložniki pridobil graščakovo zaupanje in da je čim bolj in čim hitreje obogatel tudi sam. Ker so morali številne grajske uslužbence in seveda tudi valpte plačevati večkrat podložniki sami, ni nič čudnega, če je ljudstvo sovražilo valpte še mnogo bolj nego graščake same.

Še dandanes je ohranjenih med našim ljudstvom nešteto pripovedk in pesmi, ki nam nazorno slikajo tedanje težko življenje naših dedov ter kruto brezobzirnost graščakov in njihovih valptov. Tako je znana n. pr. v Kropi na Gorenjskem naslednja pesem:

En kmet je prišel davek plač'vat
en krajcar mu je zmanjkal bil:
»Ali mi ga bote šenkali,
ali mi ga bote zamerkali?«
»»Jaz ne bodem šenkoval,
ne bodem ga tud' zamerkoval.«« —
Avpet, avpet, avpet moj,
še trikrat hujši kot gospod!
Pelji ga v turen teman,
tam naj bo tako dolgo sam,
da bo prinesel krajcar nam.

Dalje pripoveduje pesem, kako je graščak pozabil na zaprtega podložnika, a ko so čez leto dni pogledali v ječo, so našli tam le še kup kosti, na njih je pa gorela lučka, svetla kot solnce. Posebno znano je neusmiljeno ravnanje grofa Franca Tahija, lastnika mnogih graščin na Štajerskem in sosednjem Hrvaškem. Če mu je ostarel konj, ga je vsilil kratkomalo kakemu svojemu podložniku za visoko ceno. Nekoč se mu je pokvarilo 1000 veder vina, ki ga je ukazal razdeliti za visoko plačilo svojim kmetom; kdor ni hotel ali mogel plačati, mu je pa vzel kar konja ali kravo. Podložniki so morali rediti graščakove lovske pse kakor kake gosposke goste, če se je pes izgubil, ali pa je poginil, je moral podložnik dati v zameno celega vola. Za vsak najmanjši prestopok so morali plačevati podložniki silne kazni, zdihovati v grajskih ječah, ali se pa zvijati pod valptovim bičem. Skratka: položaj slovenskega kmeta je postal v začetku novega veka obupen.

4. Za staro pravdo.

Turški napadi, razne vojske, neznosni davki in druga bremena ter kruto ravnanje graščakov s podložniki so končno razgibali tudi mirno in potrpežljivo naravo slovenskega kmeta, da je skušal poseči v svojem obupu po s a m o p o m o č i.

O prvih poizkusih slovenskega kmeta, da si pomaga sam, beremo že v drugi polovici XV. stoletja. Tedaj so bili turški navalili na naše dežele najhujši. Razen teh so pa divjale po naših krajih še razne druge vojske. Ker so razpisovali cesar in deželni zbori proti sovražnikom le visoke davke (posebno razburjenje je povzročila uvedba »životne štibre« in »tedenskega vinarja«), resnične pomoči pa ni bilo od nikoder, so začeli sklicevati n. pr. z i l j s k i k m e t j e na Koroškem zborovanja, da se posvetujejo, kaj jim je ukreniti. Ustanovili so posebno z v e z o a l i » p u n t « (iz nemške besede Bund = zveza) in zatrjevali gosposki, da hočejo pripraviti le lastno kmetiško obrambo proti Turkom, v resnici pa je bila zveza naperjena v prvi vrsti proti nenasitni gospodi. Sklenili so, da ne bodo plačevali odslej ne cesarju in ne gospodi novih davkov, temveč le one, ki jim gredo po starodavni navadi, kajti izprva še niso mislili na popolno osvobojenje izpod grajskega jarma, temveč le na olajšanje bremen. Pač pa so si hoteli sami določati svoje sodnike in župnike. L. 1478. so navalile kmetiške trume že na nekatere gradove, toda prav tedaj so pridrli v deželo tudi Turki, razgnali in pobili kmete, kdor pa je utekel, so ga poiskale oblasti in ostro kaznovale zlasti voditelje »punta«.

Ta neuspeh pa kmetov ni oplašil, temveč je vrelo med njimi dalje. V naslednjih desetletjih je prišlo zaradi brezobzirnega pobiranja novih davkov še ponovno po raznih krajih do manjših uporov (l. 1495. v Gornjem

gradu, l. 1490. med podložniki škofjeloškega gospodstva, Dolenjci so se upirali odrajtovati desetino župnikom itd.), ki jih je zadušila gospoda brez posebnih težav. Ker se je pa za cesarja Maksimilijana položaj kmetov še poslabšal, se je tudi uporniški duh širil bolj in bolj, dokler ni zajel pozimi l. 1514./15. vseh slovenskih dežel. Podžgal jih je k temu zlasti vzgled njih nemških in ogrskih sotrpinov. Njegovo središče je bilo na Gorenjskem, v radovljiškem okraju, kjer sta širila misel na upor zlasti kmet Klander in neki »krofasti krojač« iz Radovljice. Blejci, podložniki briksenškega škofa, so poslali spomladi l. 1515. svojemu zemljiškemu gospodu posebno pritožbo zoper razne ukrepe njegovega zakupnika na blejskem gradu in zoper Radovljčane, ki so prepovedali kmetom sploh vse trgovanje ter jim ukazali, da smejo prodajati svoje pridelke in kupovati svoje potrebščine zgolj v Radovljici, razen tega so pa napadli rokodelce in gostilničarje izven mesta ter jim pobrali vse. Slično pritožbo so poslali tudi Bohinjci cesarju. Obljubljali so mu sicer zvestobo, toda zahtevali so odpravo novih davkov. Podobno uporniško gibanje se je razširilo tudi v kranjskem in kamniškem okraju, po Dolenjskem, na Štajerskem in na Koroškem. Kmetje so si osnovali »Slovensko kmetiško zvezo«, ki je zahtevala »staro pravdo«, to je vse one pravice, ki so bile zabeležene v starih urbarjih in odpravo vseh novih davkov in drugih bremen. Zvezi se je pridružilo baje okoli 20.000 kmetov, ki so se nazivali »uboga gmajna«.

Izbruhnili so pa krvavi upor najprej na Kočevskem. Tam sta graščak Jurij Thurn in njegov valpet Gregor Stržen izterjevala davke z vso krutostjo. Ker so začeli tudi njegovi kmetje zahtevati »staro pravdo«, je dal voditelje zapreti in usmrtiti, toda razjarjeni podložniki so napadli kočevski grad ter ubili Thurna in Stržena.

To je bilo znamenje za splošni upor. Meseca maja so naskočili kmetje grad Mehovo pri Novem mestu, pobili v njem več plemičev, grajsko gospo in njeni dve hčerki so pa preoblekli v kmetiško obleko in jih odvedli na polje, češ, naj same poizkusijo, kako težko je življenje podložnikov. Enako so zavzeli uporni podložniki tudi gradove Rako, Mokronog, Polhov gradec, Čušperk i. dr. Na Štajerskem je pričel upor najprej v konjiškem okraju in se razširil hitro po vsem slovenskem delu dežele. Kmetje so zavzeli gradove Kunšperg, Podsredo, Bizelj in Brežice. Podobno je bilo tudi na Koroškem. Z m a g e p r e v z e t i k m e t j e so uganjali povsod razne nerodnosti, se opijanjali po zavzetih grajskih vinskih kletah in se le malo menili za to, da bi vzdrževali potrebni red in zvezo s tovariši po sosednjih krajih.

Toda veselje nad prvimi uspehi je bilo le kratko. Štajerski deželni stanovi so zbrali svojo vojsko z Jurijem pl. Herberštajnom na čelu. Ta je pobil najprej nekaj upornih kmetiških oddelkov ob Dravi in pri Celju, nato pa navalil na glavno uporniško vojsko pri Brežicah, kjer so bili kmetje sploh brez vsakega pravega vodstva. Premagal jo je zato z lahkoto in večino pobil. Čeprav so se prestrašeni kmetje že skoro povsod razkropili, je drl Herberštajn vendarle še skozi vso Kranjsko in si jo popolnoma podvrgel. Nekaterim voditeljem upora se je posrečilo zbežati na Beneško, ostale »puntarje« je pa zadela ostra kazen. Plemstvo, svesto si premoči, v svoji oholosti ni hotelo upoštevati nobene kmetiške pritožbe in ničesar popustiti od velikih bremen, temveč je naložilo upornikom še nov »puntarski davek« (na Koroškem vsakemu podložniku po 8 fenigov, na Kranjskem vsaki hiši po 1 goldinar itd.).

Tako je bil v kratkih treh mesecih u d u š e n p r v i v e č j i u p o r s l o v e n s k i h k m e t o v. Ni se sicer izpolnila njih zahteva po »stari pravdi« in marsikje

se jim je godilo potem celo še slabše, vendar je to veliko uporniško gibanje jako dvignilo kmetiško samozavest. Nekaj razrušenih gradov jim je pa pričalo, da bi mogli z združenimi močmi vendarle povrniti vsaj najhujšim zatiralcem. Zato kljub hudemu porazu in ostrim kaznim uporni duh med slovenskimi kmeti ni ugasnil, temveč tlel dalje pod pepelom in čakal novih prilik, da zaplampa v plamen. Ko so se pripravljali l. 1525. južnonemški kmetje na svoj veliki upor, so krožili tudi po slovenskih deželah njih letaki s kmetiškimi zahtevami (odprava desetine, nevoljništva, nekaterih taks, olajšanje drugih dajatev, dodelitev gozdov, svoboda lova itd.), vendar do krvavega izbruha tedaj pri nas še ni prišlo. Na eni strani jih je gotovo oplašil strašni poraz njih nemških tovarišev, na drugi strani je pa tudi plemstvo z budnim očesom zasledovalo vsak najmanjši uporniški pojav. V naslednjih letih se je položaj še bolj poostril. Uporniškemu duhu se je namreč pridružilo še živahno in razburljivo versko gibanje (zlasti protestantizem), ki je zajelo tudi široke ljudske množice. Vsepovsod je zavladala velika verska zmeda in pojavljali so se nauki, ki so zahtevali enakost vseh ljudi, odpravo razlike med plemstvom in podložniki in razne druge najkorenitejše izpremembe vsega dotodnjega družabnega reda. V pravilih zveze nemških upornikov iz l. 1502. je n. pr. izrečno stalo: »Razbiti hočemo vse jarme in nevoljništva ter se osvoboditi, ker hočemo biti prosti kakor Švicarji. Nikdar več nočemo trpeti nad seboj gosposke in nikomur plačevati desetine, najemščine, davka, carine in drugih dajatev, temveč se za večno rešiti vseh teh bremen.« Sklicevali so se uporniki pri svojih zahtevah pogosto na s v. P i s m o, češ da to ne pozna ne tlake in ne graščakov. Verske zmede, vedno hujši davki, slabe letine, razne ostre vladne odredbe ob priliki kužnih bolezni itd. so splošno nejevoljo

in obup še povečale. Zato je prišlo sredi XVI. stoletja po mnogih krajih ponovno do manjših uporov (n. pr. 1. 1557. na Ptujskem polju), ki pa seveda tudi niso izboljšali položaja podložnikov. Ker so se taki majhni krajevni upori povsod ponesrečili, so začeli kmetje vnovič misliti na splošni »punt« proti gospodi.

Misel za novi splošni upor je izšla od slovensko-hrvaške meje. Tam je imel svoja obširna posestva že spredaj omenjeni F r a n c T a h i, graščak v Susedgradu, nedaleč od Zagreba proti Brežicam. S svojimi podložniki je ravnal vprav nečloveško, plenil jim je imetje, jih trpinčil in jim onečaščal celo družinsko življenje. Kmetje so se večkrat pritožili pri deželnem gospodu in tudi pri samem vladarju, toda pomoči ni bilo od nikoder. Ko se je potem mudil Tah i spomladi 1. 1572. v Požunu, so navalili obupani podložniki na grad, iztirali Tahijeve sinove in mu pobrali nekaj imetja. Enako so si osvojili podložniki tudi Tahijevo graščino Statenberg na sosednjem Štajerskem. Kmetje so se skušali izprva rešiti le Tahijevega tiranstva in niso mislili na popolno osvobojenje izpod grajskega jarma. Pošiljali so zato cesarju pritožbe in ga prosili varstva, ker so bile pa vse prošnje in pritožbe zaman, so se začeli vneto pripravljati tudi na skrajni odpor, če bi jih prepustil cesar Tahijevi maščevalnosti. Najprej so si izvolili v Stubici, nedaleč od Susedgrada, vrhovne voditelje svojega upora: M a t i j o G u b c a, Ivana Pasanca in Ivana Mogaića, a za vojaškega poveljnika upornih trum so določili I l i j o G r e g o r i č a iz Bele krajine, ki se je bil v dolgoletnih bojih s Turki dobro izuril v vojskovanju. Nato so začeli pošiljati svoje odposlance po vsej Spodnji Štajerski in Kranjski ter vabiti kinetiško ljudstvo v svojo zvezo, ki si je nadela ime »moška punta ali puntarija«. Sprejem v »puntarijo« se je vršil po posebnih slovesnih obredih. Med kranjskimi vstaši je bila

navada, da so začrtali na tleh velik krog. Kdor je prijavil svoj pristop, je stopil z desno nogo v krog ter prisegel zvestobo in pokorščino puntarskim voditeljem. Zunanje znamenje upornikov je bil zimzelen ali bršljin, ki so ga nosili za klobukom. Kadar so hoteli pozvati v svojo zvezo cele občine, so jim poslali petelinovo pero, znamenje bojevitosti. Čim bolj je zveza naraščala, tem jasneje so si izoblikovali tudi namene, ki so jih hoteli doseči z uporom. Predvsem so se hoteli otresti oblasti graščakov, odpraviti davčne uradnike, mitnice in carinske postaje. Čeprav so še nadalje priznavali oblast cesarja in deželnega gospoda, so hoteli po zmagi vendarle osnovati v Zagrebu skupno vlado za vse slovenske in hrvaške pokrajine, ki bi sama pobirala davke in skrbela za varnost napram notranjim in zunanjim sovražnikom. Skratka: izpremeniti so hoteli ves tedanji družabni red, kakršen se je uresničil potem šele čez poltretje stoletje.

Pozimi l. 1572./73. so upor pripravili do vseh podrobnosti ter si izdelali natančen načrt. Dne 29. januarja l. 1573. je bilo zbranih že 16.000 upornih kmetov, oboroženih s kiji, cepci, kosami, sekirami, vilami, sabljami in celo nekaj pušk ter par topov so imeli iz osvojenih plemiških dvorcev. Razdeljeni so bili v tri oddelke. Glavni del je imel ostati pri Susedgradu in paziti na mejo, ostala dva sta pa taborila med Zabokom in Cesargradom ob hrvaško-štajerski meji. Od teh je imel eden prodirati proti Brežicam in odtod na Dolenjsko, drugi, pod vodstvom Gregoriča samega, pa je hotel navaliti na Sevnico in Radeče. Odtod bi šel en del proti Ljubljani, drugi pa na Celje. Vsi oddelki naj bi se spotoma pomnoževali z novimi četami iz tamkajšnjih krajev. Z boji je začel Gregoričev oddelek pri Cesargradu. Osvojil si je to trdnjavo, prekoračil Sotlo in hitel nato proti Brežicam. Ker se jim mesto ni hotelo vdati, so se znosili nad posameznimi meščani, a 4. fe-

bruarja so stali uporniki že pri Krškem, ga zasedli in prodirali nato naslednji dan proti Sevnici in Radečam, kjer so upali, da se jim pridružijo štajerski uporniki.

Medtem pa tudi plemiška vojska ni držala rok križem. Baron Jožef Thurn je zbral večjo četo uskoških konjenikov in pridrl z njo preko Kostanjevice v Krško, kjer je zajel in pobil večje število upornikov. Istočasno je preganjala na Dolenjskem upornike še druga plemiška četa s Hrvaškega pod vodstvom G. Alapića. Ti krvavi porazi so dolenjske upornike tako prestrašili, da so se večinoma razpršili in prosili usmiljenja. Enako je morala tudi Gregoričeva vojska izpremeniti svoj prvotni načrt; namesto proti Celju, je krenila od Radeč čez Planino, mimo Kozjega in Podsrede proti Kunšpergu. Toda že pri Sv. Petru pod Sv. Gorami je zadel na štajersko plemiško vojsko, ki ji je poveljeval J. Schrattenbach. Dne 8. februarja je prišlo do krvave bitke, v kateri je bila kmetiška vojska zaradi slabše oborožitve in manjše vojne izurjenosti popolnoma pobita in razkropljena. Kar jih ni obležalo na bojišču, so pobegnili (med njimi tudi Gregorič), ali so bili pa odvedeni v celjske zapore. Slična usoda je zadela že naslednji dan tudi glavno uporniško vojsko v prostori dolini, ki se razprostira med Stubičkimi toplicami in Dolnjo Stubico. Tu je navalila na kmete hrvaška in uskoška vojska pod poveljstvom Gašparja Alapića. Baje je trajal boj le štiri ure, a padlo je 5000 kmetov. Čeprav so se borili pod poveljstvom samega Gubca z največjo hrabrostjo, vendar niso bili kos izurjeni in dobro oboroženi plemiški vojski.

Tako se je žalostno ponesrečil tudi zadnji veliki kmetiški upor in zmage pijani plemiči so strašno divjali nad premaganimi kmeti. Kar jih ni padlo že v bitki sami, so jih pobili na begu ali jih pa obesili na najbližja drevesa. Baje je viselo na eni sami hruški ob veliki cesti

16 nesrečnih kmetov. Nekaterim so posekali tudi roke in jih potem tako pohabljene izpustili. Le redkim se je posrečilo pobegniti v hribe in gozdove, nekaj so jih pa ujeli in poslali v zagrebške zapore. Med temi sta bila tudi Pasanec in Gubec, dočim so ujeli Gregoriča šele pozneje. Kazen je bila vprav nečloveška. Dne 15. februarja l. 1573. so postavili na trgu sv. Marka v Zagrebu razbeljen železni stol, posadili nanj Gubca, mu pritiskali na glavo razbeljeno železno krono in trgali z žarečimi kleščami z njega meso, slednjič so ga pa še razčetverili. Tako je poginil v strašnih mukah vrhovni voditelj največjega slovensko-hrvaškega kmetiškega upora, tudi »kmetiški cesar« imenovan. Ljudstvo ga je pa ohranilo v častnem spominu še do današnjega dne. Kruta kazen je zadela tudi vse ostale uporne podložnike. Podivjani plemiški najemniki so požgali in oplenili nešteto kmetiških domov, a gospoda je naložila podložnikom za kazen še poseben »puntarski davek«, razen tega so morali poravnati tudi povzročeno škodo, kakor je bilo to v navadi pri večini uporov.

Čeprav je krvavel slovenski kmet po tem strašnem porazu iz neštetihi ran, pa njegova odporna sila vendarle še ni bila popolnoma zlomljena. Res je, da ni imel več toliko moči, da bi bil pripravil kak večji in na širše zasnovan upor, toda v svojem obupnem položaju je po posameznih krajih posegal še p o n o v n o p o o r o ž j u. Povod zato so dajali navadno davki, okrutno ravnanje gospode s kmeti, ostre vladne odredbe zaradi kuge in slične stvari. Kmet je čutil vse, karkoli je nasprotovalo starim običajem, kot krivično novotarijo, zato je skušal z orožjem v roki zopet in zopet uveljaviti »staro pravdo«, vendar vselej brez uspehov. Ko je buknil l. 1596. veliki upor v nemških notranjeavstrijskih deželah, je zavrelo tudi po slovenskih pokrajinah, toda zaradi hitre zadušitve tega upora to pot na Slo-

venskem ni prišlo do krvavih bojov. Šest let pozneje so se uprli podložniki gradu Mehovo pri Novem mestu. kjer so se celo ženske strastno borile proti uskokom. Dve leti nato so se uprli Kočevci zaradi izterjevanja zaostalega »tedenskega vinarja«. L. 1627. je zagorel punt na Tolminskem, ker je tamošnji glavar zahteval davek od novin. Prav resen obseg je zavzel zaradi novih dajatev in davkov u p o r s p o d n j e š t a j e r s k i h k m e t o v l. 1635., kateremu so se pridružili tudi sosednji kraji na Kranjskem. Njegovo središče je bilo na ostrovskega gospodstvu med Vranskim in Trbovljami, kjer je gospodoval kruti graščak Schrattenbach. Upor se je hitro razširil po vsem celjskem okrožju, po Tuhinjski dolini in po nekaterih dolenjskih gospodstvih. Uporni kmetje so razrušili ali pa opleni 67 gradov in plemiških dvorov (Ostrovec, Spitalič, Voljsko pri Žalcu, Šoštanj, Šalek itd.). Gospoda je zopet poklicala na pomoč uskoke, a ker ti že dlje časa niso dobili plače, so se končno uprli še sami, ter ropali in požigali po vaseh. Prav tako razbrzdano so se vedli tudi uporni kmetje. V Gornjem gradu si je neki puntarski voditelj nadel škofovo kapo in zaprisegel svoje tovariše. Pred samostanom Novi kloster so kmetje vso noč divje popivali in razgrajali, a v ženskem samostanu Studenice so oropali celo cerkev in trpinčili redovnice. Ker je sivolasi župnik Štefan Magerle pri Sv. Jurju poleg Celja kmete miril, so mu naložili na rame veliko deblo, ki ga je moral vleči na bližnji hrib, tam so mu pa z mečem razklali glavo. Toda te zmede niso trajale dolgo. Iz Vojaške krajine je prispel polkovnik Schwarzenbach z močnim oddelkom graničarjev ter v nekaj tednih z največjo ostrostjo udušil upor, puntarje so pa zadele hude kazni. Toda upornega duha Štajercev tudi ti neuspehi niso zlomili. Že devet let nato beremo o novem uporu v župniji Št. Peter pod Kunšpergom, dve leti

za tem pa o uporih proti vladnim odredbam zaradi kuge v Spodnji Polskavi in nekaterih sosednjih krajih. L. 1650. so se vnovič uprli Schrattenbachovi podložniki pod vodstvom kmeta Blaža Mateka iz stare uporniške rodbine, l. 1662. so se dvignili revni Kočevci, ki niso zmogli velikih dajatev, a petnajst let pozneje je zavrelo zopet na Gorenjskem zaradi uvedbe novih urbarjev. Do resnejšega izbruha je prišlo zlasti v smledniškem gospodstvu, a ko je gospoda ujela in obglavila voditelja Martina Stareta, je bil upor zlomljen.

Tudi v zgodovini XVIII. stoletja je zabeleženih še več kmetiških uporov. Že l. 1704. so kostanjeviški podložniki ujeli in živega sežgali graščinskega najemnika Knifca, naslednje leto so pa črnomaljski kmetje ubili grofa Lichtenberga, ker je terjal od njih nov davek na meso. Največji je bil pa upor tolminskih kmetov l. 1713. Buknil je zaradi novih državnih davkov in trdega izterjevanja po davkarju Bandlu. Tolmincem so se kmalu pridružili še sosednji okraji, toda hrvaški najemniki, ki jih je pozvala gospoda v deželo, so upor hitro udušili. Proti ujetini upornikom je bila razglašena obsodba meseca aprila l. 1714. Enajst voditeljev so v Gorici vpričo vseh tolminskih županov javno usmrtili (glavnemu poveljniku Ivanu Gradniku in še nekaterim njegovim tovarišem so odsekali glave, nato jih pa še razčetverili), 150 upornikov so pa obsodili na daljše zapore.

To je bil pa obenem tudi zadnji resnejši slovenski kmetiški upor. Do manjših oboroženih prask med graščaki in podložniki je prihajalo ponekod sicer še tudi pozneje (n. pr. l. 1718 v Framu, l. 1740. po raznih spodnještajerskih krajih zaradi divjačine in novačenja, l. 1790. v Celju in v Loki pri Zidanem mostu itd.), toda v drugi polovici XVIII. stoletja je začela cesarica Marija Terezija s korenitimi preosnovami smotreno izboljševati

položaj dotlej skoro brezpravnih podložnikov, zato se je položaj kmeta obračal sedaj hitro na bolje. Za krvave upore po večini ni bilo več pravih vzrokov, saj se je kmet že bližal svojemu popolnemu osvobojenju.

5. Sredi podložnikov in upornikov.

Že v prejšnjih poglavjih smo videli, da so doživele naše dežele v prvih dveh stoletjih novega veka velike izpremembe, enako se je pa globoko izpremenilo tudi vse zasebno življenje tedanjega slovenskega kmeta. Dočim je vladala proti koncu srednjega veka glede odvisnosti kmeta od zemljiškega gospoda vendarle še precejšnja razlika, se je pa to razmerje že v začetku novega veka skoro povsod izenačilo. Osebno robstvo ali nevoljništvo je izginilo in enako so se zabrisale tudi razlike med potomci nekdanjih naseljencev ter polsvobodnih in nesvobodnih kmetov. Položaj vseh teh se je polagoma izenačil, zato najdemo že v začetku novega veka po deželi na eni strani plemstvo, na drugi strani pa njih podložnike, a v sredi je ostalo še nekaj svobodnih kmetov. Ti so smeli nositi orožje in so bili tudi drugače neodvisni od graščakov, morali so pa plačevati vse deželne in cesarske davke, carine, mostnine, mitnine, sodne pristojbine, desetino itd.

Podložniki, med katerimi razločujemo odkupljene in neodkupljene, so imeli v urbarjih še vedno natančno določene svoje pravice in dolžnosti, zato je vladalo med njimi in zemljiškim gospodom nekako urejeno pravno razmerje. V drugi polovici XVI. stoletja so bili sestavljeni namreč pri večini zemljiških gospodstev novi urbarji, ki so bili važne javne knjige in v katerih ni bilo dovoljeno samolastno ničesar izpreminjati. V njih niso bile vpisane, kakor v srednjem veku, le vse dajatve, ki so jih morali podložniki odrajavati, temveč tudi vse pravice in druge pravne določbe

(n. pr. glede dedovanja, varstva imovine, posestnih izprememb, graditve novih hiš itd.), ki so urejale medsebojne odnose. Že po urbarjih določene dajatve, ki so jih v tej dobi strogo izterjevali, so bile prav velike. Tako je plačeval n. pr. ribniški okoliš (današnje župnije Ribnica, Dolenja vas, Sodražica, Gora in Loški potok), ki je spadal po večini pod ribniško gospodstvo, v denarju 369 gld., 3 krajcarje in 1 vinar ter dajatev v blagu za 126 gld. 50 kr., kar zneso po današnji vrednosti nad 600.000 dinarjev, pri tem pa še ni vračunana vrednost tlake, desetine, mitnine, carine itd., ter novi deželni in državni davki in naklade. Če končno upoštevamo, da je bila cena pridelkov jako nizka (1 škaf pšenice $3\frac{1}{3}$ krajcarja, 250 jajc 6 krajcarjev 1 vinar, pujssek 8 krajcarjev itd.), si tudi lahko mislimo, kako trda je bila kmetom za denar in kako težko so gospodarili.

Proti naraščajočim obremenitvam so se podložniki v XVI. in XVII. stoletju ponovno pritoževali pri deželnem knezu in pri samem cesarju. Ta jih je miril, obljuboval izboljšanja in pošiljal po deželi komisarije, ki naj bi preiskovali krivice, toda končno je ostalo vendarle vse pri starem. Plemstvo je bilo namreč še vedno tako mogočen činitelj, da so bili tudi vladarji napram njemu skoro brez moči. Največjo oporo je imelo v deželnih zbori, ki so se razvili že proti koncu srednjega veka iz skupnih posvetovanj plemstva posameznih dežel. Ti deželni zbori so dobili potem proti koncu srednjega veka in v začetku novega veka tako veliko moč, da vladar brez njih pristanka sploh ni mogel skoro ničesar ukreniti. Tako organizirana gospoda je lahko v XVI. stoletju narekovala svojo voljo samemu cesarju, zaradi česar so prihajali ti pogosto v velike stiske. Večkrat so se zato skušali oprostiti te plemiške mogočnosti na korist osrednje cesarske vlade,

toda posrečilo se jim je to šele za verskih zmed konec XVI. in v začetku XVII. stoletja.

Razne nerednosti, ki so se razpasle v tisti dobi med katoliško duhovščino in obupni položaj, v katerem se je ljudstvo tedaj nahajalo, so jako pospeševale širjenje raznih krivoverskih nauk. Med ljudstvom, ki je iskalo za svoje trpljenje utehe zlasti v verstvu in v evangeliju, katerega je razlagalo po svoje, so se pojavile že poprej večkrat razne verske ločine, kakor bičarji, mučniki, prekrščevalci, zamaknjenci itd., med gospodo je pa našlo v drugi polovici XVI. stoletja največ odmeva protestantovsko ali luteransko gibanje. To je prišlo k nam iz Nemčije, s katero so nas družile tedaj tesne trgovske in druge zveze. Pridružila so se luteranstvu zlasti mesta in plemstvo, dočim se med kmetiškim ljudstvom ni moglo nikjer posebno ukoreniniti. Kmet je graščaka preveč sovražil, da bi sledil tudi njegovi novi veri, čeprav je plemstvo njeno razširjanje jako podpiralo. Razen tega jim je bilo pa gotovo tudi znano, da je M. Luther, začetnik protestantizma, v Nemčiji srdito preklel kmetiško uporniško gibanje. Večje luteranske župnije so nastale zato le ponekod na Korčškem in v Prekmurju in pa po nekaterih takih krajih, kjer so tudi katoliški župniki potegnili s protestanti (n. pr. v Cerkljah, na Bledu, v Škocjanu i. dr.). Protestantovske pridigarje, ki so oznanjali po deželi novo vero, so pogosto prepodili ali celo pretepli.

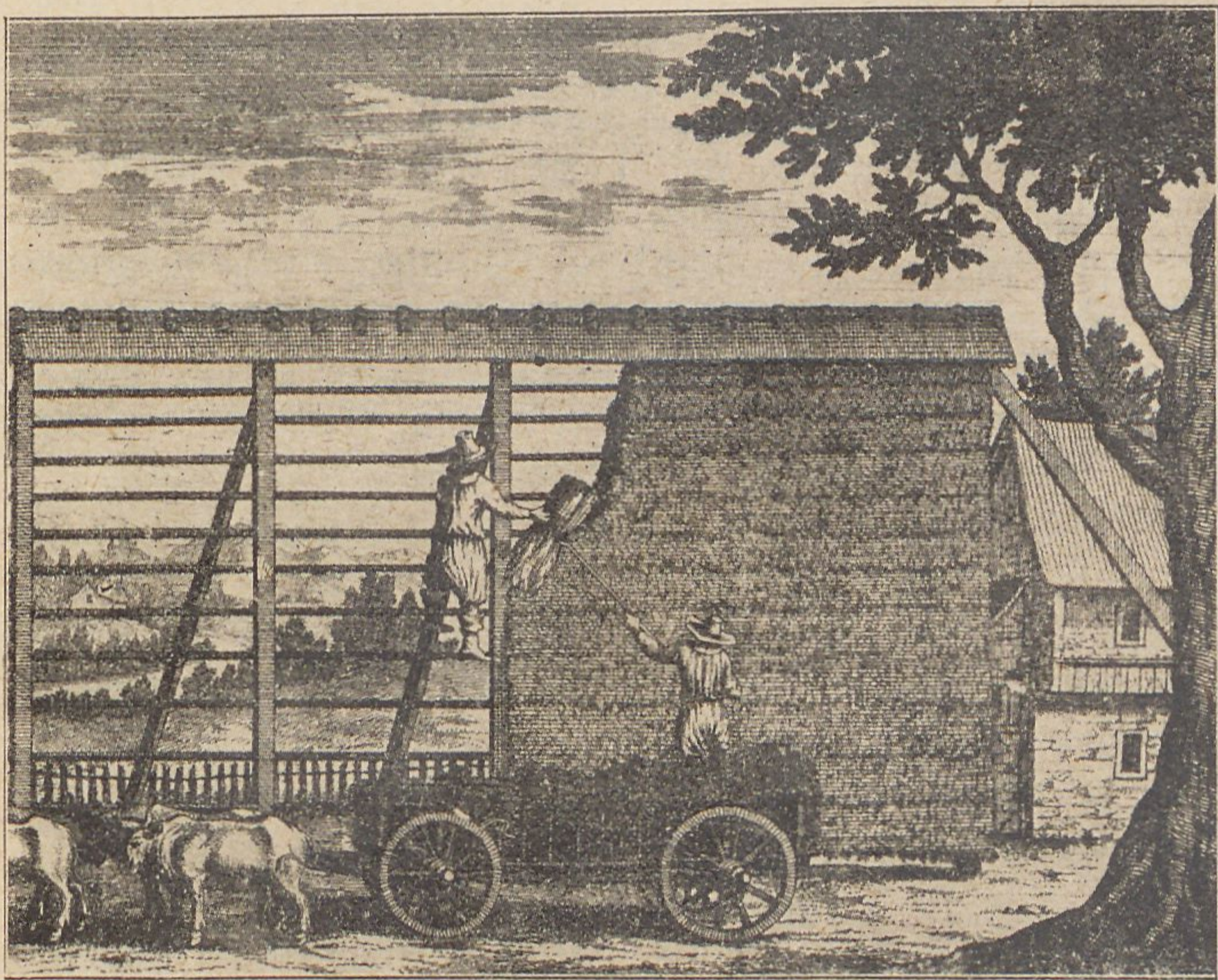
Habsburžani so ostali zvesti katoliški veri, toda dokler so bili zapleteni v razne velike vojne in navezani na pomoč plemstva, niso mogli ostreje nastopati proti novi veri. Šele nadvojvoda in poznejši cesar Ferdinand II. je proti koncu XVI. stoletja napel vse sile, da iztrebi iz svojih dežel novo vero. Izgnal je iz svojih dežel vse luteranske duhovnike in l. 1600. so začele poslovati posebne reformacijske komisije,

ki so hodile po deželi, zahtevale od prebivalstva katoliško prisego, nepokorneže pa kaznovale in nato še izgnale. Dotlej vsemogočno plemstvo se je skušalo z vsemi sredstvi upirati vladarjevi volji, ker pa je bilo brez zaslombe med ljudstvom, se trajno ni moglo ustavljati. Nekaj se jih je vrnilo h katoliški veri, trdovratnejem je pa l. 1628. Ferdinand ukazal, da morajo tekom enega leta zapustiti njegove dežele.

S tem je bila dotedanja moč plemstva zlomljena za vedno. Luteranstvo je skoro popolnoma izginilo iz naših dežel, obenem je pa zapustilo naše kraje tudi mnogo starega plemstva, dočim so marsikateri druge znamenite plemiške rodbine izumrle. Novo plemstvo, ki je izšlo iz vojaških in uradniških krogov ter iz bogatega meščanstva, se je odslej brez ugovora pokorilo vsakokratni vladarjevi volji. Mogočnost nekdanjih deželnih zborov je izginila in njih glavni posli so obstojali odslej v tem, da so dovoljevali cesarju nove davke in vojake. Istočasno je pa seveda jako narastla moč vladarja in njegove osrednje vlade in le temu dejstvu se je imel kmet zahvaliti, da je mogla izvesti v naslednjem stoletju cesarica Marija Terezija svoje globoke preosnove v korist podložnikov in na škodo zemljiške gospode.

Kakor plemstvo, tako so doživela v tej dobi velike izpremembe tudi mesta in trgi. Do turških navalov so bila mesta predvsem tržišča za svojo večjo ali manjšo okolico, za turških vpadov so pa služila razen tega tudi za trdnjave in zatočišča okoličanov. Ko so začeli v XVII. stoletju turški navalni ponehavati in je ubrala tudi trgovina nova pota preko bogatejših pokrajin ter zajela večja ozemlja, je mnogo teh mestec zopet izgubilo svoj nekdanji pomen. Nekatera so jako obubožala (n. pr. Kranj, Kamnik, Novo mesto, i. dr.), druga so pa skoro popolnoma propadla in se zopet napol pokmetila (n. pr.

Kostanjevica, Višnja gora, Lož itd.), dočim so se vzdrževala tretja le s pomočjo posebnih pravic, ki so jim jih pustili vladarji. Tako so bile n. pr. tudi v tej dobi eno miljo okrog Celja prepovedane vse krčme in za nekatere trgovske predmete je bila predpisana cesta, ki je vodila iz Ptuja čez Konjice, Celje, Kamnik in Ljub-

Naši kmetje v XVII. stoletju.

ljano v Trst. Če so ubrali trgovci drugo pot, so jim blago zaplenili in ponekod so ga morali razložiti določeno število dni naprodaj, kar je oživljalo trgovino v dotičnem kraju. Ona mesta, ki so ležala v bogatejšem ozemlju in na križišču večjih trgovskih cest (n. pr. Ljubljana, Celovec, Gorica i. dr.), so se zato kolikor toliko ugodno razvijala tudi v tej dobi, čeprav so turški

navali ubili velik del dotlej cvetoče trgovine s Hrvaško, a boji z Benečani trgovino z Italijo in časih za dlje časa ustavili tudi živahno trgovino s tedaj hitro se razvijajočim Trstom in Reko. To je občutilo znatno tudi kmetiško ljudstvo, zlasti po Gorenjskem in Notranjskem, ki je izgubilo znatne dohodke od **t o v o r j e n j a** (prevažanje blaga je prišlo v navado šele v XVIII. stoletju, ko so se izboljšale ceste). Vzdržala so se pa na površju tudi ona mesteca, v katerih se je razvila v večji meri **k a k a o b r t** (n. pr. Tržič, Celje itd.). Sploh je preživljala obrt v tej dobi povsod še vedno velik del mestnega prebivalstva, kajti po kmetih so bile nekatere obrti še vedno prepovedane ali vsaj jako omejene. Pač so pa ponekod cvetele nekatere domače obrti, kakor lesna brt, izdelovanje platna in sukna, lončarstvo. Enako je bilo še vedno jako omejeno tudi kupčevanje.

Slične notranje izpremembe je doživljala v prvih stoletjih novega veka tudi slovenska **k m e t i š k a v a s**, čeprav je šel razvoj tu mnogo počasneje nego pri plemstvu in meščanstvu. Stalno padanje vrednosti denarja je povzročalo hitro podraževanje vseh kmetiških potrebščin, a pridelkom, ki jih je kmet lahko prodajal, so bile cene pogosto oblastno določene in jih ni smel primerno zvišati, večkrat jih je pa moral celo prodajati graščaku še mnogo ceneje. Nižje **s o d s t v o** in **ž u p a n e** je ohranila slovenska vas sicer tudi v tej dobi, toda čim bolj je naraščala moč samovoljnega plemstva, tem več nekdanjih pravic in samostojnosti so izgubili tudi ti. Stari ljudski pravni običaji so se morali polagoma umikati rimskemu pravu, ki je postajalo vedno bolj merodajno za vse javno življenje. Enako so nekdanja ljudska sodišča polagoma izpodrivali šolani pravniki, ki so odmerjali podložnikom ostrejšše kazni nego ljudska sodišča, dočim napram oholemu plemiču pogosto sploh niso mogli uveljaviti pravice. Zlasti v

vojnih časih je odločevala predvsem pest močnejšega, in to je bila graščakova. Nekoliko na bolje se je začelo obračati šele v XVII. stoletju, ko je bila zlomljena plemiška vsemogočnost in je prešlo več dotedanjih graščakovih javnih poslov v roke cesarskega uradništva, toda pogosto tudi ti še niso mogli uveljaviti svojih ukrepov napram graščakom. To se je videlo zlasti pri raznih kmetiških uporih, ko so cesarski preiskovalni komisarji večkrat sami priznavali upravičenost kmetiških pritožb, a niso imeli moči, da bi krivice odpravili.

Čeprav se je kmetiški položaj v začetku novega veka tako zelo poslabšal, pa najdemo v nekaterih ozirih vendar že znaten napredek, v drugih pa celo pričetke nekake potrate. Predvsem je doživel v teh stoletjih popolno izpremembo kmetiški dom. Dotlej le od štirih strani ograjen in pokrit prostor, v katerem je prebivala družina z manjšimi domačimi živalmi vred, se je začel v XVI. stoletju polagoma deliti. Hiša je dobila podolgovato obliko z isto streho. En konec je bil oddeljen za stanovanjske prostore družine, drugi pa je služil za hlev. Za tem so začeli predeljevati polagoma tudi stanovanjski del kmetiškega doma na ta način, da je ostala v sredi kuhinja, iz katere je vodil potem na eno stran vhod v izbo, na drugo stran pa v čumnato. Izba je služila za spalnico in obednico, čumnata pa za shrambo. V kuhinji je stalo ognjišče, kakršno vidimo še dandanes na Krasu, nad njim pa je visel kotel za kuhanje hrane. Kuhinja je bila brez stropa in navadno tudi brez dimnika. Ker je uhajal dim le skozi streho, vrata in razne špranje, so bile vse zakajene in sajaste (zato so jih imenovali tudi dimnice), v tem dimu se je pa sušilo meso. Družina se je zbirala okrog ognjišča ali pa okrog velike glinaste peči v izbi. Pohištva dolgo niso poznali nobenega. Jedli so na tleh, spali pa na slami ali na mahu, ki je bil nastlan po tleh. Šele za

kmetiških uporov so začeli postavljati v izbo tudi klopi in mizo, nato pa polagoma še drugo pohištvo (skrinje, postelje td.). Tudi hlev so imovitejši kmetje polagoma popolnoma ločili od hiše ter si začeli postavljati še druga gospodarska poslopja in jih gradili tako, da so tvorila štirikot z dvoriščem v sredini.

O b l a č i l o se je kmetiško ljudstvo v prvih stoletjih novega veka še vedno le v doma izdelano obleko, platneno in suknenno. Obleka je bila preprosta, le dekleta so si rada krasila pokrivala. Moški so nosili platnene srajce, platnene ali irhaste hlače, suknene plašče (pozimi pa kožuhe), širokokrajne klobuke in kučme, coklje in usnjato obutev, prepasani so bili s širokim usnjatim pasom, v rokah so pa imeli debele gorjače. Ženske so nosile platnena krila, janke (jope) in predpasnike, nabran in pisano okrašen ošpetelj, usnjen pas, škorenjčke in pozimi tudi pisan kožuh. Na glavi so nosile žene peče in kučme, dekleta pa šapelj. Vse kaže, da se je tudi kmetiško ljudstvo rado lepo oblačilo, kar lahko sklepamo iz dejstva, da je bilo že na državnem zboru l. 1497. kmetom prepovedano oblačiti se v dražje sukno, žamet, svilo in pisano obleko ter si nadevati zlate okraske, da bi se že na zunaj dobro ločili od gospode. Glede noše so se pa posamezne pokrajine med seboj precej razlikovale.

Kakor obleka, tako je bila tudi h r a n a na splošno skromna in varčna. Pridelovali in jedli so v glavnem še vedno isto kot v srednjem veku, pridružila se je pa v XVI. stoletju še koruza in koruzne jedi, dočim krompirja, ki je prišel v naše kraje šele v XVII. stoletju, tedaj še niso poznali, kakor seveda tudi ne danes tako običajne kave. Njih hrana je obstojala torej predvsem iz močnatih in mesnih jedi. Klali so pozimi, radi so pa na skrivnem lovili tudi divjačino. To je povzročalo večkrat hude spore z graščaki, ki so si lastili edino

pravico do lova, čeprav je delala divjačina kmetom na poljih večkrat veliko škodo. Jako priljubljene so bile ob posebnih prilikah (krstu, svatbi, smrti itd.) tudi velike gostije, čeprav je vladar izdal že l. 1542. tudi zanje posebne predpise, s katerimi je hotel omejiti preveliko razsipnost. Za te gostije so se razvili sčasoma

Tovorniki na poti (XVII. stoletje).

pestri običaji (zlasti za svatbe, ki so se nam ohranili ponekod še do danes. Ker je sodelovala pri njih večkrat vsa vas in je bil najbolj priljubljen njih del ples, so se vršile navadno na prostem pod vaško lipo. Pri tem so radi prepevali, godci so jim pa svirali na mehove ali dude.

Čeprav so se za kmetiških uporov dvignili tudi proti marsikateremu duhovniku in jih celo trpinčili, so ostali vendarle vse čase jako verni in na splošno vdani nižji duhovščini, ki je po veliki večini zagovarjala njih upravičene težnje ter delila z njimi vse dobro in slabo. Še vedno so hodili radi na mnogoštevilna bližnja in daljna božja pota, toda jako so bili vdani najrazličnejšim vražam in ohranili so se med njimi še vedno mnogi ostanki navad iz poganskih časov. Med te spada zlasti p r a z n o v e r j e, ki se je v XVI. in XVII. stoletju še posebno razpaslo po vsej Evropi. Tudi naš kmet je veroval, da povzročajo razne nesreče v prvi vrsti čarovniki in čarovnice, ki so v zvezi z vragom. Čarovništvo je bilo prepovedano celo po tedanjih postavah in kaznovali so ga s smrtjo na grmadi. Med prva poročila o tožbah proti čarovnicam v naših krajih spada ona iz l. 1546., ko je stalo pred mariborskim sodnikom šest žensk iz tamošnje okolice, češ, da so delale točo, uničevale žito, povzročale sušo, jemale kravam mleko in se shajale z vragi. Pozneje so se take tožbe vedno bolj množile in neki sodnik iz ljutomerske okolice se je l. 1683. ponašal, da je dal sam v dveh letih sežgati 41 čarovnic, končno je bil pa še sam osumljen čarovništva in se je komaj rešil z begom. Zadnjo »čarovnico« so na Slovenskem sežgali menda šele l. 1701. v Ribnici, toda med ljudstvom je živela ta blodnja še dolgo potem.

Z d r a v s t v e n o s t a n j e ljudstva je bilo v tej dobi jako slabo, zato so se tudi k u ž n e b o l e z n i pogosto širile in večkrat pokosile cele pokrajine. Nanje nas še dandanes spominjajo mnoga kužna znamenja po deželi. Z imenom »kuga« so označevali skoro vse nalezljive bolezni, ki so nešteto krat razsajale po naših pokrajinah, da so izumrle časih cele vasi. Najhujše je divjala kuga menda l. 1645., ko je pobrala samo v celjski okolici 10.000 ljudi in je v Dravljah pri Ljubljani

umrlo v enem dnevu 80 ljudi. Vlada je skušala omejevati razširjanje kužnih bolezni z najstrožjimi odredbami (začasno prepovedjo sejmov, cerkvenih slovesnosti itd.), česar pa nevedno ljudstvo pogosto ni znalo umevati in je povzročalo to večkrat celo krajevne kmetiške upore. Ker kmetiški človek ni poznal zdravnika, temveč se je izročal raznim mazačem, je bila umrljivost jako velika. Enako so napravile mnogo škode tudi pogoste živinske kužne bolezni; suše, slabe letine, kobilice itd., so pa povzročale večkrat velike lakote, kajti zaradi slabih prometnih zvez in pomanjkanja denarja ni bilo mogoče dobavljati zadostnih množin živil iz tujine. Kobilice so pribrenčale časih v celih oblakih in do zadnje bilke ter do korenin uničile vse travnike in polja, kjer so se vsedle.

Tudi izobrazba ljudstva je bila v prvih stoletjih novega veka še na jako nizki stopnji. Po tedanjih cerkvenih postavah bi sicer moral imeti vsak župnik poleg sebe še nekakega pomočnika, ki bi oskrboval cerkveno petje in vodil šolo, toda izvrševala se je ta postava le po redkih večjih krajih. Med plemstvom so se prav v tej dobi jako hitro širile razne znanosti in umetnosti, med kmetiškim ljudstvom je bil pa le malokdo zmožen branja, še redkeje pa tudi pisanja. Šele za protestantovskega gibanja so zašle med ljudstvo prve redke slovenske knjige, toda posebne potrebe po njih tedaj očitno še niso čutili, zaradi česar je bilo potem tudi vse XVII. stoletje izdanih le par slovenskih knjig. Jezik izobražencev je bil še vedno predvsem latinščina, počasi je dobivala veljavo tudi nemščina. Mnogo meščanov in plemičev je govorilo tudi italijansko in slovensko, toda slovenščina je imela veljavo le v cerkvi, sicer je bila pa ona jezik preprostega ljudstva. V začetku novega veka so začela vedno bolj

izginjati tudi stara slovenska krstna i m e n a in prišla v navado ta, ki jih imamo še dandanes.

Ker kmet ni znal pisati, si je pomagal na razne druge načine (n. pr. z lesenimi pratikami). Imel je pa mnogo zmisla za umetnost, o čemer nam pričajo razni okraski na starem orodju (zlasti na kolovratih, preslicah, pipah itd.) ter na vezeninah. Tudi številne ljubke cerkvene stavbe po gričkih, ki izvirajo po večini iz te dobe in so bile mnoge tudi jako lepo poslikane, niso le izraz globoke pobožnosti, temveč tudi želje po umetnosti. Svoja globlja čuvstva so končno izražali še v nešteti prelepih narodnih pesmih in pripovedkah.

Tako je torej preživel slovenski narod, to je kmet, dobo od konca srednjega veka pa do sredine XVIII. stoletja. Bil je to tristoletni križev pot slovenskega naroda, njegova najnesrečnejša in najžalostnejša doba. Krvavel je iz nešteti ran, zadanih mu od turških navalov in drugih vojsk, kužnih bolezni in lakote, graščakove sebičnosti in surovosti. Toda ni ne izkrvavel ne klonil. To nam pričajo veličastni poizkusi, ko si je skušal s krvavimi upori priboriti svobodo in se rešiti tujega jarma. Bil je prešibak, da bi uspel, toda izpričal je s svojo krvjo, da noče biti narod hlapcev, zato je tudi preživel to temno dobo in dočakal lepših časov.

Svoboden kmet — temelj države.

Cesarica Marija Terezija in njen sin.

Po stoletnih vojnah je s cesarjem Karlom VI. v začetku XVIII. stoletja nastopila za Avstrijo in tudi za naše slovenske dežele vsaj za nekaj časa mirnejša doba. Ta vladar si je mnogo prizadeval, da bi z vnetim pospeševanjem trgovine zacelil globoke gospodarske rane svojih narodov, toda zaradi potratnosti in nesposobnosti svojih svetovalcev se mu to ni posrečilo. Ker ni imel moških potomcev, je zapustil prestol svoji hčerki Mariji Tereziji (1740.—1780.), in sicer v največjem neredu, brez vojske, brez denarja in brez svetovalcev. Mlada cesarica se je imela boriti izprva z največjimi težkočami, kajti sosedje (zlasti Prusi) so se hoteli polastiti posameznih njenih dežel. Prva polovica njene vladarske dobe je izpolnjena zato s hudimi in dolgotrajnimi vojnami, ki so zahtevale od prebivalstva silnih krvnih in denarnih žrtev, a drugo polovico je posvetila skoro izključno le globokim in uspešnim preosnovam svoje zrahljane države. Glede na hude vojne preizkušnje je odpravila najprej nekdanjo najemniško vojsko in jo nadomestila z redno. Zaradi tega je odredila popis vsega prebivalstva, združitve vasi in posamezno ležečih hiš v nekake krajevne celote ter zaznamovanje vseh hiš s hišnimi številkami. To so bili nekaki začetki današnjih občin. Uvedla je posebne naborne okraje, ki so morali dajati določeno število vojakov. Ker so nabirali vojake po večini iz vrst sinov revnih kmetičev, so ti ob času nabora radi uhajali in se skrivali po gorah, kajti izprva

je trajala vojna služba do vojakove popolne oslabeledosti, šele pozneje so jo določili na 14 let. Slično je popolnoma preuredila tudi vse druge panoge javnega življenja. Plemstvu in mestom je odvzemala stare predprave in tako vedno bolj krepila moč osrednje vlade in državne uprave sploh, ki je začela nastajati prav za prav šele za njene vlade. V tem pogledu so bili važni zlasti okrožni uradi (kresije), ki jih je ustanovila zato, da so vodili vse upravne posle, skrbeli za reden dotok novih vojakov in izvrševali vladne ukrepe za varstvo podložnikov. Mestom in zemljiški gospodi je skušala iztrgati sodno upravo ter jo podržaviti, obenem je pa izdala tudi enoten kazenski zakonik. Spoznala je ogromno važnost ljudske izobrazbe, zato je začela jako pospeševati šolstvo in razne ljudskoizobraževalne ustanove, za kar se je dotlej država le malo brigala, in končno je proglasila še splošno šolsko obveznost. Najdalekosežnejšega pomena je bila pa uvedba splošne davčne obveznosti za vse prebivalstvo brez razlike in pa številne odredbe, s katerimi je skušala olajšati težko usodo tedanjega kmeta.

Kar je začela mati, je še z ostrejšo doslednostjo nadaljeval njen sin, cesar Jožef II. (1780.—1790.), ki je že od l. 1765. naprej sodeloval pri vladnih poslih. Njegov cilj je bil, ustvariti močno državo z enotnimi uredbami in jezikom (seveda nemškim), v kateri bi bila vsa oblast le v rokah cesarja, vlade in uradnikov, a prebivalstvo naj bi bilo pred postavo enakopravno. Zato je uvajal z veliko naglico še korenitejše preosnove nego njegova mati. Posegel je celo v cerkveno upravo, razpustil več sto samostanov ter uklenil duhovščino in bogoslužje v stroge državne predpise. Vsej javni upravi je dal strogo nemški značaj, odpravljal je razne stare navade in skušal na eni strani zlomiti še vedno velike predprave plemstva, na drugi

strani pa dvigniti dotlej zapostavljeni kmetiški stan. Njegove preosnove so zbuja le izprva splošno navdušenje, polagoma so pa nekatere porajale vendarle hud odpor plemstva, druge pa kmetiškega ljudstva. Ko se je zapletel še v nesrečno vojno s Turki, je spoznal, da je bilo mnogo njegovih preosnov prena gljenih ali vsaj preglobokih, zato je bil prisiljen marsikaj zopet preklicati. Še večjih razočaranj ga je pa rešila smrt. Na prestolu mu je sledil brat L e o p o l d II. (1790.—1792.), ki je nekaj Jožefovih preuredb zopet odpravil, pri drugih pa omilil njih izvajanje.

Polstoletno vladanje cesarice Marije Terezije in njenega sina Jožefa II. je zapustilo pregloboke sledove v vsem javnem življenju vseh narodov nekdanje monarhije, najgloblje pa v življenju k m e t i š k e g a l j u d s t v a. Že v začetku novega veka so priznavali načelo, da stoji vse prebivalstvo (kmetje in graščaki) napram vladarju v enakem razmerju. To je dajalo kmetom pravico do pritožbe proti zemljiškim gospodom, toda te so ostale zaradi plemiške mogočnosti brez učinka. Kmet je trpel dalje, izročen skoro na milost in nemilost svojemu gospodu. V XVII. stoletju je bila potem polagoma zlomljena samolastna plemiška oholost, moč vladarja in državne uprave se je polagoma krepila, a druga polovica XVIII. stoletja je končno odpravila vsaj najhujše krivice, ki jih je dotlej stoletja trpel kmet. Namen Marije Terezije je bil, z globokimi, a previdno in obzirno izvajanimi preosnovami čim najbolj z a v a r o v a t i k m e t a pred graščakovim izžemanjem, Jožef II. ga je pa hotel popolnoma o s v o b o d i t i.

V XVI. in XVII. stoletju je prevladovalo naziranje, da je blagostanje ljudstva in države odvisno predvsem od čim najbolj razvite trgovine, ki so jo zato dalekovidnejši vladarji z vsemi sredstvi pospeševali. V XVIII. stoletju se je pa uveljavilo mnenje, da je k m e t i j s t v o

edini vir gospodarske dobrobiti in čim največja osebna svoboda človeka pogoj njegovega gospodarskega prospevanja. Vlade tedanjih (naprednejših evropskih držav, zlasti na Nemškem, so začele zato z vso vnemo podpirati kmetijstvo, ker so se zavedale, da bo le gospodarsko trdno stoječi kmet zmagoval tudi vedno večje dajatve, ki jih je terjala od njega država. Istočasno so pa skušale osvoboditi kmeta tudi od dotedanje osebne odvisnosti od graščaka. Vodilni svetovalci Marije Terezije so dobro poznali uspešna prizadevanja za povzdigo kmetijstva in za varstvo kmeta na Nemškem, zato so jih skušali z vso vnemo posnemati tudi v Avstriji. Nanašala so se na ureditev podložniških dajatev, na izboljšanje posestnih razmer, na izboljšanje pravnega varstva ter na ohranitev in okrepitev kmetiškega stanu sploh.

Eden glavnih vzrokov kmetiških puntov je bila velika davčna preobremenitev podložnikov in nepravična porazdelitev teh davkov. Marija Terezija je zato odredila natančen popis vseh zemljišč (ob tej priliki je bila natančno ločena grajska in kmetiška zemlja) in vseh dohodkov državljanov, zlasti še vseh prejemkov, ki so jih dobivali graščaki od svojih podložnikov. To je bila tako zvana »terezijanska davčna knjiga« in na osnovi teh ugotovitev se je potem izvedlo splošno obdavčenje vsega prebivalstva. Pri tem je bilo strogo prepovedano prevaliti lastne graščakove davke na podložnike, kar se je dotlej navadno godilo. Da bi podložniki tako določene davke lažje plačevali, je bilo istočasno prepovedano preobremenjevati jih s tlako. Če se graščak tega ni držal, je dobil podložnik pravico pritožiti se na okrožne glavarje, ki so imeli tudi nalogo nadzirati graščake in varovati podložnike pred njih samovoljnim izžemanjem. Obenem je vlada tudi odredila, da morajo odslej potrjevati vse pogodbe med podložniki in graščaki državni

okrožni uradi. To je bil prvi odločni poseg države v dotlej skoro neomejene pravice graščakov, zato ni čudno, če so po večini iz plemstva sestavljeni deželni zbori razburjeni ugovarjali takim novotarijam. Toda pomagalo ni nič, pač pa je začela vlada polagoma pripravljati celo odpravo neštevilnih pristojbin, ki jih je moral plačevati podložnik dotlej graščaku. S tem je hotela okrepiti njegov gospodarski položaj, da bi lahko plačeval čim največ davkov državi, ki je potrebovala od leta do leta več denarja in zato uvajala tudi vedno nove vire dohodkov (kolke, davek na vino, zvišala cene soli itd.). Za lažjo ureditev pobiranja davkov, razglašanje vladnih odredb ljudstvu in izvrševanje številnih policijskih odredb je postavila na čelo spredaj navedenim krajevnim celotam (občinam) posebne vaške predstojnike, ki so jih imenovali ponekod tudi rihtarje in župane. Čeprav ti niso bili izvoljeni od ljudstva in so imeli le nalogo izvrševati odredbe vlade, so bili to vendarle nekaki predhodniki današnjih županov. Da se ohrani kmetiški stan trden, je vlada prepovedala samolastno drobljenje kmetiških posestev. Da se pa število kmetij in s tem seveda tudi število davkoplačevalcev čim bolj pomnoži, so vneto pospeševali naseljevanje po malo obljudenih pokrajinah ter razdeljevanje velikih posestev in skupnih občinskih zemljišč (gmajen itd.). Obenem je bil izdan tudi odlok, da se smejo podložniki odslej ženiti svobodno, brez posebnega dovoljenja graščaka in znižali so ženitovanjsko pristojbino na največ 3 goldinarje (dotlej je znašala navadno 3% vsega imetja ženina in neveste).

Sličnega dalekosežnega pomena, kot ureditev davščin, je bila tudi ureditev tlake, pri kateri so postopali graščaki dotlej posebno samovoljno. Ker sta posegla cesarica in njen sin s tem najgloblje v starodavne po-

sestne pravice graščakov in so vladale v tem pogledu tudi skoro na vsakem zemljiškem gospodstvu drugačne razmere, so se vršila dolgoletna pogajanja z deželnimi zbori, ki so skušali z vsemi sredstvi preprečiti namero vlade. Končno je zmagala vendarle volja vladarjeva in vlade in izdani so bili posebni patenti, ki so urejevali tlako v posameznih deželah. Za Štajersko je izšel n. pr. dne 5. decembra l. 1778., ki je veljal obenem tudi za Koroško, dočim je dobila Kranjska tak patent šele dne 16. avgusta 1782. Ti tlačanški patenti, ki so si bili v glavnih določbah slični, so jako izboljšali dotedanje stanje podložnikov. Za Štajersko je bilo n. pr. določeno, da ne sme znašati množina tlake za gruntarje v nobenem slučaju več kot 3 dni tedensko, oziroma 156 dni letno (za manjše posestnike seveda sorazmerno manj). Prepovedano je bilo tlačanje ob nedeljah, pozimi je bila določena na največ 8, a poleti na 12 ur dnevno, s primernim odmorom vmes, otroci, stari in onemogli so bili sploh oproščeni tlake itd. Kmetje so spremljali te vladne odredbe z največjo pozornostjo in upali še na večje olajšanje, zato so ponekod tlako sploh odrekli in prišlo je tudi do manjših krajevnih uporov.

Vzporedno s temi ukrepi je šlo tudi prizadevanje, da se podložniku čim najbolj zavaruje njegova posest. Zato je bilo prepovedano odvzemati podložnikom izboljšana zemljišča in jih brez dovoljenja oblasti in brez važnih razlogov zamenjavati s slabšimi. Vlada je zlasti pospeševala odkupovanje podložniških posestev, s čemer so postali podložniki popolni lastniki zemlje, ki so jo obdelovali, le datve so morali seveda odrajtovati graščaku še nadalje. Ponekod je dosegla v tem pogledu tudi jako lepe uspehe, kajti l. 1786. je bilo n. pr. na vsem Spodnjem Štajerskem le še 487 neodkupljenih podložnikov, dočim jih je bilo pa na skoro enako veliki Kranjski še vedno

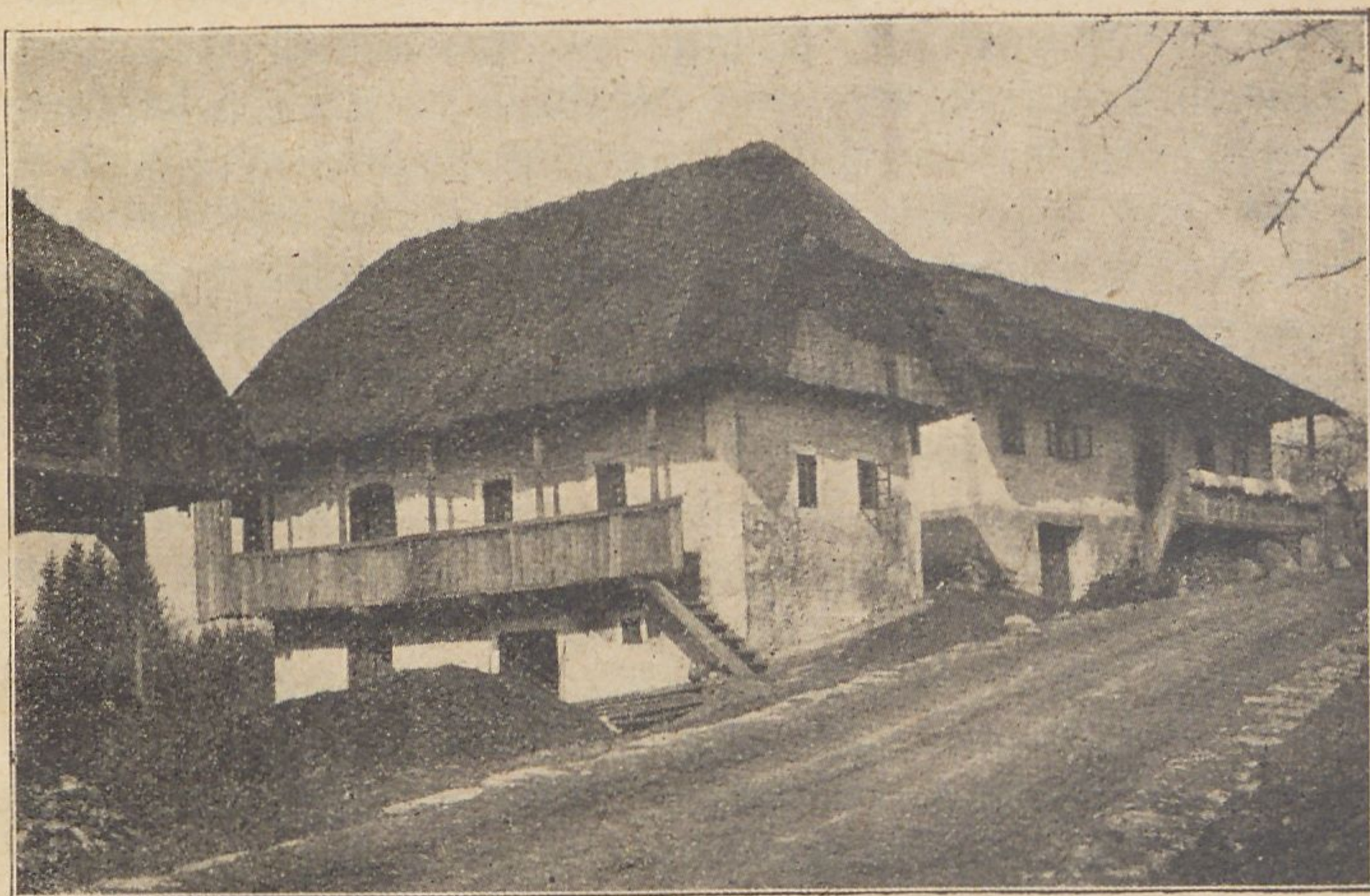
17.537. Tu so bila namreč posestva slabša, vladala je še večja revščina in kmet je bil itak dokaj varen tudi na neodkupljenem zemljišču.

Marija Terezija je izvajala svoje globoke preosnove postopoma in previdno ter po prejšnjih dolgotrajnih posvetovanjih in pogajanjih z deželnimi zbori, ki so se sicer upirali izgubi svojih starodavnih predprav, končno so se pa z njimi vendarle radi ali neradi sprijaznili. Mnogo brezobzirneje in odločnejše je pa nastopal napram graščakom Jožef II. Ta je preziral izjemno stališče plemstva in hotel kar na hitro preobrniti ves dotedanji družabni red. Že takoj prvo leto je jako omejil s o d n o p r a v i c o graščakov napram podložnikom, prepovedal denarne in telesne kazni in uvedel pravico pritožbe na okrožne oblasti. Tem odredbam je potem kmalu sledila p o p o l n a o d p r a v a n e v o l j n i š t v a, s čimer je dobil podložnik popolno svobodo ženitve, preseljevanja in izseljevanja, odpravljena je bila osebna služba mladine v gradu (razen za sirote), podložnik se je smel svobodno izučiti kakršnekoli obrti, prepovedano je bilo pregnati podložnika z zemljišča (razen če je posebno zanikarno gospodaril) ali zahtevati od njega kakršnihkoli večjih dajatev nego so bile zapisane v urbarjih. Te odredbe so vzbudile med graščaki veliko nejevoljo. Zlasti so se upirali določbi o svobodnem kretanju, kajti graščaki so jamčili za redno plačevanje državnih davkov svojih podložnikov. Nadalje je cesar uredil d e d n o p r a v o podložnikov, s čimer so izgubili graščaki vsak vpliv na določevanje podložnikovega dediča. Potem je izdal odlok, da smejo kmetje s svojimi pridelki odslej razpolagati popolnoma svobodno in l. 1784. je določil celo najstrožje kazni za one graščake, ki bi podložnike še nadalje silili, da morajo prodajati svoje pridelke graščakom ali kupovati od njih svoje potrebščine, kakor je bilo dotlej splošno v navadi.

Zlasti velikega pomena so bile tudi razne odredbe proti samovoljnosti grajskih uradnikov. Okrožni uradi so dobili nalog, da morajo strogo paziti na pravično ravnanje grajskih uslužbencev s podložniki in one, ki bi se v tem pogledu pregrešili, so morali okrožni uradi najstrožje kaznovati in tudi odstaviti. Najdalekosežnejšega pomena so bile pa cesarjeve namere, da tlako sploh odpravi, kar naj bi bil prvi korak k popolnemu razbitju zemljiških gospodstev. Že za Marije Terezije so izšli odloki, ki so pospeševali odkup tlake. Težkoče je delalo pri tem zlasti določevanje višine odkupa (za gostače je bilo predlagano po poldrugi goldinar, za posestnike pa po 18—21 krajcarjev od vsakega mernika posetve). Za poskušnjo so najprej določili, naj se tri leta graščakom in podložnikom prepusti, da se svobodno sporazumejo glede odkupa. Uspehi so bili le majhni, kajti branili so se oboji: graščak bi ostal na ta način brez delovnih moči, kmet je pa upal, da bo tlaka v kratkem sploh odpravljena brez odškodnine. Ker niso našli nobenega izhoda, ki bi zadovoljil obe strani, do kakega odločnega dejanja za vso državo ni več prišlo; kajti cesar je prekmalu umrl. Zaključiti je pa želel cesar svoje globoke preosnove s korenito preuredbo vsega dotedanjega načina določevanja zemljiških davkov. Vzrok za stalne kmetiške pritožbe je namreč videl predvsem v pomanjkljivih zemljiških zapisnikih (katastrih), zato je ukazal v štirih letih premeriti vsa polja. Na podlagi natančno ugotovljenih velikosti in donosa zemljišč je hotel potem posestva enakomerno obdavčiti. Čeprav je vzbudila ta namera pri graščakih vihar ogorčenja, cesar vendarle ni odjenjal. L. 1789. je izdal postavo, po kateri naj bi plačeval podložnik odslej od vsakih 100 goldinarjev kosmatih dohodkov 30 gld. davkov, in sicer 12 gld. 13 kr. državi, 17 gld. 47 kr. pa

graščaku. V tej vsoti naj bi bile zapopadene prav vse podložnikove dajatve graščaku, tako da bi ne smel ta zahtevati od njega ničesar drugega več. Štiri mesece potem, ko je stopila ta najdalekosežnejša postava v veljavo, je pa cesar umrl.

Jožef II. je imel najboljše namene popolnoma osvoboditi kmeta stoletnega grajskega jarma. S svojimi na-

**Belokranjske kmetiške hiše konec XVIII. stoletja,
precej slične so tudi dolenjske.**

glimi in brezobzirnim ukrepi je pa zbujal vedno večje ogorčenje pri graščakih, a kmetom, nezadovoljnim z raznimi drugimi, prav tako brezobzirnimi odredbami (prepovedal je n. pr. »sedmine«, koledovanje, romanja, streljanje ob praznikih itd.), so se zdela še ta velika olajšanja njih dotedanje usode nezadostna. To splošno nevoljo je cesar zadnja leta svojega življenja čutil vedno globlje, zato je legel v grob s trpkim razočaranjem v

srcu. Njegov naslednik, L e o p o l d II., je skušal pomiriti razburkane duhove s tem, da je odpravil mnogo dobrih in umestnih ter tudi nekaj neumestnih preosnov svojih dveh prednikov. Najprej je p a d l a p r e v a ž n a J o ž e f o v a d a v č n a p o s t a v a, še preden se je začela sploh izvajati. To je zbudilo med kmeti veliko razdraženost in oblast je morala ponekod nastopiti proti njim celo s silo (n. pr. na Tolminskem, v Krški okolici i. dr.). Odpravil je nadalje mnogo ostrih Jožefovih cerkvenih odredb ter vrnil deželnim zborom nekaj nekdanjih pravic, izvajanje drugih preosnov svojih dveh prednikov je pa jako omilil. Čeprav je imel tudi Leopold več dobrih namenov, pomenja njegova dveletna vlada za kmeta vendarle občuten k o r a k n a z a j. Toda pred vrati so bili že novi silni dogodki, ki so posegli še globlje v življenje našega kmetiškega ljudstva.

Cesarica Marija Terezija in njen sin pa nista le bistveno olajšala stoletnega grajskega jarma na našem ljudstvu, temveč sta skušala dvigniti kmetovo gospodarsko in s tem davčno moč tudi z drugimi važnimi ukrepi in preuredbami. Za čim večje p o s p e š e v a n j e u m n e g a k m e t i j s t v a so bile osnovane po vseh deželah posebne »Kmetijske družbe«, ki obstojajo še danes in ki so si stekle velikih zaslug za naše ljudstvo. Kmetijske družbe so potem ustanavljale še posebne šole za povzdigo poljedelstva in živinoreje, razen tega so pa oblasti jako podpirale tudi napredek vseh drugih kmetiških pridobitnih panog, kakor gozdarstva, sviloreje, čebelarstva, domače obrti itd. Tedaj so n. pr. začeli pri nas prvič saditi tudi krompir, ki je danes glavna hrana ljudstva. Skratka: v drugi polovici XVIII. stoletja se je država prvič zavedla, da je eden najglavnejših njenih namenov skrbeti za gmotni in prosvetni napredek svojih državljanov in teh nalog se je tudi z vsemi sredstvi lotila. Posledice seveda niso izostale: po tolikih stoletjih

bede in trpljenja so končno napočili našemu kmetu časi hitrega napredovanja na vseh poljih. Iz brezpravnega tlačana je postajal polagoma gospodar na svoji zemlji, postajal je polagoma tudi on deležen dobrin, ki jih poraja prosveta (tudi kmet je začel pošiljati sinove v višje šole, ki so mu bile dotlej skoro zaprte) in lepšala sta se njegov dom in njegovo življenje. Obenem je zavalovilo v teh letih novo, sveže življenje tudi po naših mestih, ki so podirala stara obzidja in se še krepkeje oprijela trgovine in obrti. Pri vsem tem je nehote moral prihajati do veljave tudi *s l o v e n s k i j e z i k*. Od protestantovskih časov dalje skoro zamrla slovenska književnost se je začela zopet oživljati in številni ljudski prosvetitelji (P. P. Glavar, B. Pohlin, B. Kumerdej i. dr.) so začeli z veliko vnemo in požrtvovalnostjo ustvarjati pogoje za poznejšo splošno narodno prebujo.

2. Francozi in Ilirija.

Ko je umiral cesar Leopold II., je divjala na Francoskem že tretje leto silna *r e v o l u c i j a*, ki je zrušila kralja, plemstvo in podložništvo. Do moči je prišlo meščanstvo, ki je skušalo z najskrajnejšimi sredstvi prevreči ves dotedanji družabni red ter za vedno zlomiti in iztrebiti vse predpravice najvišje gospode. Ta revolucija je zato vzbudila seveda največje skrbi med vladarji in plemstvom sosednjih držav, kjer so se ti bali, da ne dvigne tudi njihovih podložnikov.

V Avstriji je zavladal po Leopoldovi smrti njegov sin, *c e s a r F r a n c I.* (1792.—1835.). Ta mož je bil nasproten vsakim novodobnim izpremembam in ni imel nobenega zmisa za želje in potrebe ljudstva. Zaupal je le ozkemu krogu svojih nazadnjaških svetovalcev in zahteval je, da se vse brez ugovora slepo pokori njegovi volji. Že njegov oče se je z drugimi tedanjimi

evropskimi vladarji začel pripravljati na boj s francoskimi revolucionarji, za Francovega vladanja se je pa vojna res tudi pričela ter divjala potem z malimi presledki 23 let. Občutile so jo v prav veliki meri tudi slovenske dežele.

Prva leta so se vršili boji največ po nemških deželah, l. 1795. pa tudi v Italiji. Vojni uspehi so se nekaj časa menjavali, ko je pa prevzel naslednje leto poveljstvo nad francoskimi armadami mladi general N a p o l e o n B o n a p a r t e, je doživljala avstrijska vojska poraz za porazom. Dvakrat (l. 1797. in l. 1804.) so preplavile francoske vojske tudi s l o v e n s k e d e ž e l e. Ob tej priliki so jim naložili Francozi silno vojno odškodnino, razen tega pa izterjali še ogromne količine drugih potrebščin za vojaštvo. Čeprav je bila v neštetih bojih tepena Avstrija že na robu gospodarskega propada, še vedno ni mirovala. Ustanovila je deželno brambo, h kateri je pritegnila najširše plasti ljudstva ter se pripravljala tako na nove boje. L. 1809. je Napoleon, ki je postal medtem francoski cesar, vnovič odločilno porazil Avstrijce na severnih bojiščih, istočasno so pa prodirale francoske čete tudi iz Italije v slovenske dežele in nalagale ob tej priliki prebivalstvu vnovič silna bremena. Marsikje (n. pr. v Črnem grabnu, na Kočevskem, v metliškem okraju i. dr.) se je ljudstvo s silo uprlo francoskim izterjevalcem vojne odškodnine in drugih dajatev, toda ti so si z ostrimi ukrepi in kaznimi znali hitro priboriti pokorščino. Medtem je pa sklenil Napoleon s premagano Avstrijo na Dunaju mir ter odtrgal od nje tretjino njenih dežel, med njimi tudi nad polovico slovenskih.

V dunajskem miru pridobljene južnozapadne avstrijske pokrajine, to je kos Tirolske, zapadno Koroško, Kranjsko, Primorsko, zapadno Hrvaško in Dalmacijo je združil Napoleon v upravno celoto in jo nazval

»Ilirske province« z glavnim mestom Ljubljano. Tako je prišla večina Slovencev in Hrvatov pod francosko nadvlado, ki je začela Ilirijo preurejevati takoj po francoskih postavah in običajih. Vse ozemlje so razdelili na več provinc (dežel), te na distrikte (okrožja), te zopet na kantone (okraje) in kantone končno na komune (občine) z meri (župani) na čelu. Vrhovni upravitelj vse Ilirije je bil napredni, pravični in izobraženi maršal M a r m o n t, ki je bil jako naklonjen deželi in se je iskreno trudil za njen napredek. Podpiral je zlasti šolstvo in tedaj je dobila slovenščina prvič tudi nekoliko veljave v šoli in v uradu. Oni izobraženci, pri katerih se je pod vplivom nazorov francoskih revolucionarjev zbudila narodna zavest, so se zato hitro sprijaznili s francosko nadvlado in prvi slovenski pesnik, Valentin Vodnik, jim je zapel celo svojo znano »Ilirijo oživljeno« na čast.

Drugače je bilo pa pri k m e t i š k e m l j u d s t v u. Dolgoletne vojne so deželo vnovič jako izžele. Silni davki, vojne odškodnine in ogromne dajatve v blagu so povzročile splošno pomanjkanje. Denar je izgubil štiri petine svoje vrednosti, draginja je silno narastla, velik del najkrepkejšega prebivalstva so vtaknili v vojaško suknjo, kdor ji je pa ubežal v gore in v gozdove, je potem nadlegoval prebivalstvo kot rokovnjač. Ves denar je šel edinole v vojne namene, zato je popolnoma prenehala državna skrb za pospeševanje kmetijstva in tudi poprejšnje prizadevanje za napredek ljudske prosvete je popolnoma pojenjalo, kajti nazadnjaška vlada cesarja Franca II. ni bila prijateljica izobrazbe širokih plasti ljudstva, češ da bi utegnila izobrazba omajati pokorščino ljudstva napram gospodi in oblastem. Graščaki so zopet dvignili svoje glave in strogo izterjevali od podložnikov vse, karkoli jim je šlo in še čez. Tako je kmetiško ljudstvo zopet stokalo pod težkimi bre-

meni. Ta bremenà so še jako povečale domače in francoske vojne čete, ki so se valile vsakih par let preko naših dežel. Domačemu vojaštvu je moralo dati prebivalstvo na razpolago živež in priprego, francoske čete so pa izterjevale razen tega od prebivalstva še visoke vojne odškodnine (kontribucije). Samo armadnemu zboru francoskega generala Neyja je morala dajati n. pr. Koroška vsak mesec 3000 stotov pšenice, 1000 stotov rži, 12.000 volov, 40.000 mernikov ovsa, 12.000 stotov riža, 6000 maseljcev žganja, 12.000 stotov slame, 24.000 stotov sena in 8000 frankov, razen tega pa še 1000 konj, sukna za vojaške obleke, 5 milijonov frankov vojne naklade itd. Slične dajatve so zahtevali tudi drugi generali. Kmetiške hiše ob glavnih cestah so bile končno udarjene še s tem, da so morale pogosto jemati pod streho večje ali manjše število razbrzdane vojaštva, ki je praznilo kmetom shrambe in kleti.

Nekoliko na bolje se je obrnilo šele po dunajskem miru in osnovanju Ilirije. Ker je ta postala del francoskega cesarstva, je napel Marmont vse moči, da jo dvigne gospodarsko in prosvetno čim prej in čim višje. Slično sta postopala tudi njegova naslednika. Uvedli so sicer mnogo novih davkov in doklad, zato je pa dobil kmet nekaj drugih, prav pomembnih olajšav. Ko so spomladi l. 1811. določili novo ureditev Ilirije v zmislju francoskih postav, so podložniško razmerje kmetov napram graščakom sploh odpravili. Ker je bilo pa treba poprej še urediti mnoga zapletena vprašanja med kmeti in graščaki (n. pr. odškodnino graščaku itd.), te postave niso mogli takoj tudi izvesti, zato so zaenkrat le zmanjšali vse kmetiške dajatve graščakom za eno petino. Kmetje so se seveda upirali odrajtovati ostale štiri petine in ker francoske oblasti z njimi navadno tudi niso postopale prestrogo, so prišli graščaki čez noč v največje

neprilike. Dalje so odpravili Francozi vso graščinsko sodno oblast, uveljavili popolno enakopravnost vsega prebivalstva pred zakonom in uvedli popolno svobodo obrti in trgovine. Zaradi prekratke dobe vladanja v deželi in vojnih časov do takega izrečnega podpiranja kmetijstva pri nas niso prišli, pač sta se pa ravno v tistih letih v naših deželah popolnoma udomačila koruza in krompir, kar je povzročilo, da odslej tudi lakota ni več nastopala v večji meri. Prav pazno skrb so pa posvečali Francozi napredku obrti in trgovine in pridno so popravljali stare ter gradili nove ceste. Za vzdrževanje javnega reda in miru so uvedli orožnike (poprej so morali vršiti te posle župani), ki so pridno preganjali številne rokovnjače.

Na splošno je sprejemalo prebivalstvo francosko gospodstvo z jako mešanimi občutki. Svobodoljubno izobraženstvo jim je bilo po večini naklonjeno, kmetiško ljudstvo je pa sprejemalo nekatere njihove odredbe z odobravanjem, z drugimi se pa ni moglo sprijazniti, ker so bile popolnoma tuje njih ukoreninjenim naziranjem. Verjetno pa je, da bi si bili pridobili Francozi sčasoma srca vsega prebivalstva, ko bi se ne bil zapletel Napoleon v nove boje, ki so zahtevali tudi od slovenskih dežel novih, velikih krvnih in denarnih žrtev. Edina sila na evropski celini, ki je še ni uklonil svoji volji, je bila namreč prostrana Rusija, zato se je odpravil l. 1812. z ogromno armado tudi nadnjo. Vse dežele silnega francoskega cesarstva in med njimi tudi naše slovenske so morale postaviti v to armado številne vojaške čete, za njih opremo so pa navili davčne vijake do skrajnosti. To je moralo vzbuditi splošno nezadovoljstvo kmetiškega ljudstva, ki je bilo že do grla sito neskončnih vojnih bremen. Ta vojni pohod je bil pa končno usoden tudi za Napoleona samega. Strašna zima je na nepreglednih

ruskih poljanah uničila njegovo ponosno armado ter s tem tudi zlomila njegovo moč. Narodi, ki so se že vedno težje uklanjali njegovi brezobzirni volji, so to priliko izrabili, zgrabili za orožje in mu zadali jeseni l. 1813. odločilni udarec, ki ga je končno popolnoma zrušil. S tem je bilo konec tudi komaj štiri-letne francoske oblasti v slovenskih deželah, ki je pa ostala našemu ljudstvu v živem spominu še prav do današnjega dne.

3. Poslednji rod podložnikov in tlačanov.

Jeseni l. 1813. so zasedli Avstrijci zopet ilirske dežele. S tem so bile vse slovenske pokrajine vnovič združene v avstrijskem cesarstvu, ki mu je tudi po Napoleonovem padcu še vedno vladal nazadnjaški cesar Franc I. s svojim prvim ministrom knezom Metternichom. Glavno stremljenje obeh je šlo za tem, da z vsemi sredstvi onemogočita uveljavljanje svobodoljubnih nazorov, ki jih je zasejala francoska revolucija po vsej Evropi. Kakor vsi tedanji vodilni vladarji na evropski celini, sta bila tudi cesar Franc in minister Metternich odločna nasprotnika vsake izpremembe obstoječega stanja, vsakega sodelovanja državljanov pri vladnih poslih in tudi vsakega globljega napredka ljudstva, ker sta se bala, da bi samozavestni državljani utegnili ogrožati njuno samosilstvo. V državi je imela odločati izključno le volja vladarjeva in njegove vlade, prebivalstvo pa se je moralo slepo in brezizjemno pokoriti njenim odredbam. Brez vsakih državljanskih pravic ni bilo samo preprosto kmetiško ljudstvo, temveč tudi meščanstvo in celo nižje plemstvo (graščaki), o katerega usodi je odločalo le uradništvo s policijo na čelu.

Ta duh je zavladal po odhodu Francozov seveda tudi po slovenskih deželah. V meščanstvu je kakor slana

zamoril prve krepke pojave slovenske narodne prebuje, med kmetiškim ljudstvom je pa zadušil čez noč vse lepe upe na popolno osvobojenje izpod grajskega jarma. Avstrijske oblasti v ilirskih deželah (na Štajerskem in vzhodnem Koroškem, ki nista spadali k Iliriji, je ostalo vse pri starem, kakor je bilo pred francoskimi vojnami) sicer niso vrnile graščakom vseh nekdanjih pravic, temveč ohranile od francoskih uredb zlasti one, ki so krepile moč državne oblasti (n. pr. sodstvo), zato so pa takoj po svojem povratku v deželo odredile, da imajo podložniki brezpogojno odrajtovati svojim zemljiškim gospodom že od Francozov določene štiri petine vseh nekdanjih dajatev. Ker se Francozi navadno niso mnogo brigali, če so kmetje plačevali graščakom svoje obveznosti ali ne, je bilo seveda vse prepričano, da gre s podložništvom že h koncu. Ti avstrijski ukrepi in pa ohranitev vseh francoskih davkov so zato vzbudili v kmetiškem ljudstvu, tako prizadetem po dolgoletnih vojnah, največje nezadovoljstvo in po mnogih krajih je bilo kmetom žal za Francozi. Graščaki so povratek Avstrijcev izrabili tudi za to, da so začeli od podložnikov z največjo strogostjo izterjevati vse zaostanke, čeprav so oblasti odrejale v tem pogledu čim večjo prijenljivost. Prepovedano je pa ostalo graščakom še nadalje prilaščati si zemljo svojih podložnikov in tudi sicer je mogel kmet z njo svobodno razpolagati. Ker graščakom niso več vrnili vseh nekdanjih javnih poslov (t. j. pobiranja davkov, sodstva in javne uprave v svojem okolišu sploh), je morala končno ustanoviti država svoje lastne urade in oblasti, da je mogla voditi in oskrbovati vse javne zadeve. Glede tega so prevzeli nekaj uredb iz dobe Marije Terezije in Jožefa II. in nekaj iz francoske dobe, nekaj so jih pa osnovali na novo. Tako so prevzeli od Francozov ustanovljene občine, ki so bile podrejene okrajnim gosposkam, te

pa zopet okrožnim uradom. Seveda tudi sedaj občinski predstojniki (župani in »rihtarji«) še niso imeli lastnega odrejenega delokroga, temveč so izvrševali le ukaze višjih oblasti, ki so jih postavile. Pri vseh teh preuredbah pa vladi seveda ni šlo za to, da kakorkoli olajša kmetiško podložništvo, temveč le za čim največjo okrepitev njenega lastnega vpliva na vse prebivalstvo brez izjeme, na kmete in graščake.

Smotreno izboljševanje kmetiškega položaja, ki smo ga videli za Marije Terezije, Jožefa II. in tudi za Francozov, se je torej po končanih francoskih vojnah popolnoma ustavilo. Kmet je moral zopet hoditi redno na tlako in odrajtovati svojemu zemljiškemu gospodu določene dajatve v blagu in v denarju, le različne druge nekdanje pravice graščakov nad podložniki so prešle vsaj v poprejšnjih ilirskih deželah na državne oblasti. Te so polagale največjo pažnjo na to, da zbero čim največ davkov, da vzdrže med prebivalstvom slepo pokorščino napram oblastem in da zatro vsak pojav želja po kakršnihkoli izpremembah.

Ta duh je preveval avstrijsko vlado tudi po smrti nazadnjaškega cesarja Franca I. Na prestolu mu je namreč sledil cesar Ferdinand I. (1835—1848), ki je bil slaboumen in je zato zaradi njegove popolne nezmožnosti vodil vse vladne posle vsemogočni knez Metternich. Vkljub najstrožjim policijskim odredbam in budnemu zatiranju vsakega svobodoumnega pojava med državljani se pa tako stanje vendarle ni moglo več vzdržati trajno. Čim bolj je napredovala splošna izobrazba ljudstva in čim bolj so se narodi zavedali, da sloni moč države prav za prav na njih samih ter na njihovi dobrobiti, tem neznosnejša jim je postajala tudi taka vladavina. Po vsej Evropi, zlasti pa med meščanstvom, ki je bilo najbolj izobraženo, so se naskrivaj

pojavljala stremljenja, da se narodi otresejo neomejenega jerobstva vladarjev in da dobi tudi ljudstvo pravico soodločevanja pri vladanju in javnih poslih sploh. Čeprav so uporabljale oblasti vsa sredstva, da zaduše taka svobodoumna stremljenja, so se ta vendarle širila bolj in bolj. Povsod je naraščala nezadovoljnost, ki je našla duška najprej na Francoskem. Meseca februarja

„Bohkov kot“ v gorenjski kmetiški hiši konec XVIII. stol.

1. 1848. je vstala v Parizu nova revolucija, ki je zanetila takoj sličen požar tudi po mnogih drugih državah. Že naslednji mesec je vzplamtela tudi na Dunaju, in njegovemu vzgledu so sledila hitro še druga mesta. Meščanstvo je v zvezi z delavstvom in z mladino strgalo skoro polstoletne policijske vezi in strmoglavilo čez noč obsovraženi način dotedanjega vladanja, kmetiško ljudstvo se je pa dvignilo in končno zadalo še

poslednji udarec tisočletnemu grajskemu jarmu, ki je trohnel že od Marije Terezije dalje.

Tedaj je po tisoč letih podložništva tujim gospodarjem dosegel tudi naš slovenski narod mnogo dalekosežnih svoboščin, ki so potem v naslednjih desetletjih omogočile njegov nagel napredek na sedanjo višino. Čeprav na ta znameniti dogodek razmeroma še malo pripravljen, se je vendarle še dokaj živahno udeležil tedanjega gibanja, ki je valovilo po vsej državi. Meščanstvo je bilo po veliki večini nemškega pokolenja ali vsaj nemškega mišljenja, zato se je navduševalo predvsem za državljanske svoboščine. Ona majhna peščica izobražencev, ki se je zavedala svojega slovenskega rodu, je pa zahtevala razen državljanskih svoboščin tudi popolno enakopravnost slovenskega jezika v vsem javnem življenju ter prijela zato krepko za delo na vseh poljih. Med kmetiško ljudstvo narodna zavest tedaj še ni prodrla, zato narodnih stremljenj redkih izobražencev tudi še ni podpiralo, pač je pa dobro uvidelo, da je prišel zanj trenutek končnega gospodarskega osvobojenja. Na mah je povsod ustavilo graščakom nadaljnje odrajtovanje številnih dajatev in prenehalo hoditi na tlako, kjer so bili pa graščaki zaradi svojega trdega postopanja s podložniki posebno obsojani, so pa navalili celo na gradove. Toda do kakih hujših prizorov to pot ni več prišlo. Kmetiško podložništvo se je bilo že preživelo ter se je v poslednjem rodu vzdrževalo le še zaradi trdega pritiska oblasti. Ko so padle te, se je zrušilo samo po sebi tudi podložništvo. V naslednjih letih so potem z raznimi postavami še zakonito uredili številna zapletena vprašanja med graščaki in podložniki. Kmet je moral plačati graščakom nekaj odškodnine, zato so bile pa pretrgane vse stoletne vezi, ki so ga dotlej priklepale na njegovega zemljiškega gospoda. Postal je popolnoma

svoboden lastnik zemlje, ki je bila pravno dotedaj še graščakova last in jo je kmet prav za prav le obdeloval in užival. Prenehale so vse njegove obveznosti napram zemljiški gospodi in dandanes nas spominjajo na nekdanji grajski jarem le še številni gradovi po vseh koncih naše domovine, a tudi mnogi izmed teh so samo še klavrne razvaline.

Trdo usodo in globoke pretrese je preživel slovenski narod v opisanih stoletjih. Zaradi svoje malostevilnosti je prišel že kmalu po svoji naselitvi v sedanji domovini pod tujo nadoblast, kateri je sledila tudi popolna gospodarska odvisnost. Staro domače plemstvo je izginilo že zgodaj, a tudi vse, kar je pozneje zapustilo rodno grudo, se je porazgubilo in potujčilo. Ostal je pa kmet ter čuval svojo slovensko besedo in svojo slovensko zemljo od roda do roda. Vse kar je gospodovalo v teh stoletjih našemu narodu, je bilo tujega duha in tujega rodu: plemstvo, državne oblasti in mesta, le kmetiška vas je ohranila navzlic vsem težkim okoliščinam nepretrgano svoj slovenski značaj in vztrajno čakala lepših dni. Kakor hitro so ji napočili, je izšlo iz te naše kmetiške vasi tudi prerojenje vsega našega naroda. In kmetiška vas je še danes najtrdnejši temelj našega naroda, zato naj velja njej vsa naša vera, vse naše upanje in vsa naša ljubezen!

KAZALO.

	Stran
Predgovor	5
I. V stari in novi domovini	7
1. Pod svobodnim solncem	7
2. V novo domovino	8
3. Z mečem in plugom	9
4. Staroslovenski kmet	12
II. Slovenec tlačan in podložnik	13
1. Pod tujimi gospodarji	13
2. Plemstvo in gradovi	15
3. Pod grajskimi zidovi	20
4. Srednjeveška slovenska vas	29
III. V boju za staro pravdo	40
1. Pod avstrijskim orlom	40
2. Turški navali	44
3. Pod valptovim bičem	52
4. Za staro pravdo	61
5. Sredi podložnikov in upornikov	71
IV. Svoboden kmet — temelj države	83
1. Cesarica Marija Terezija in njen sin	83
2. Francozi in Ilirija	93
3. Poslednji rod podložnikov in tlačanov	98

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA

COBISS

00000076444

